

LIBRA

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ЦЕНТРУ АНТИКОЗНАВСТВА
ТА МЕДІЄВІСТИКИ

V

MMXX

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА

LIBRA

**ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ЦЕНТРУ АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДИЄВІСТИКИ**

Випуск V

Одеса
ОНУ
2020

УДК 94(100)“-04/17”(08)
L53

Рецензенти:

С. Б. Сорочан – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

В. М. Хмарський – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Науковий редактор **І. В. Нємченко**
Технічний редактор **О. М. Луговий**

Рекомендовано до друку Вченою радою
факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол №2 від 20 жовтня 2020 р.

Libra: збірка наукових праць Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова / під ред. І. В. Нємченко. – Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. 2020. – 116 с.
ISBN 978-617-689-396-7

У п'ятому випуску збірки «Libra» представлено результати наукових досліджень співробітників та друзів Центру антикознавства та медієвістики, колишніх викладачів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, присвячені різним аспектам історії Європи від античності до раннього модерного часу.

УДК 94(100)“-04/17”(08)

ISBN 978-617-689-396-7

© Центр антикознавства та
медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова

Від редактора

Шановні колеги!

Пропонуємо вашій увазі наступне видання наукової збірки Центру антикознавства та медієвістики Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. П'ята (якщо не враховувати окремий, студентський, випуск 2019 р.) «Libra» є різнобарвною за тематикою, втім зберігає вірність традиції, тобто містить статті, присвячені античній, середньовічній та ранньомодерній історії. Випуск у повній мірі відповідає науковій темі, за якою працюють дослідники Центру: «Європейська політична традиція: теорія та практики (V ст. до н.е. – XVII ст.)».

Ознакою нової «Лібри» є широка «географія» її авторського складу: вона виходить за межі не тільки Одеси, а й України. На наших сторінках зустрілися фахівці з Києва (О.Б. Головка, В.В. Ставнюк), Лондону (М. Мерсер) та, звісно, Одеси (О.М. Луговий, П.А. Майборода, І.В. Немченко, П.М. Тоцький).

Автори «Лібри» працювали із задоволенням та натхненням. Прийшов час, і ми випускаємо в світ наш сумісний витвір!

Ірина Немченко,
керівник Центру антикознавства та
медієвістики

В. В. Ставнюк

АНАХАРСІС: ФЕНОМЕН ЕЛЛІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Ця стаття є спробою представити погляд на Північне Причорномор'я через призму античної історико-культурної традиції про Анахарсіса. Загальні міркування щодо цього я висловлював на пленарному засіданні «Других Кирило-Методіївських читань»¹, в уже далекому 2007 році. Повернутися ж до означеної теми мене спонукали кількарічні студії моєї студентки Катерини Кумінової, яка щойно і цілком успішно захистила магістерське дослідження «Образ мудрого варвара в античній літературі II–III ст.», а також люб'язне запрошення до співпраці з «Ліброю» Ірини Вікторівни Немченко – моєї одеської колеги.

Неможна сказати, що цей сюжет новий².

¹ Ставнюк В. В. Северное Причерноморье в историко-культурной традиции о семи мудрецах / Материалы докладов международной научно-практической конференции «Вторые севастопольские Кирилло-Методиевские чтения». Севастополь, 2008; див. також: Ставнюк В. «...Анахарсіс, еллін по матері»: Північне Причорномор'я в античній традиції про Семеро мудреців / Чорне море та Причорномор'я як контактна зона цивілізацій та культур (IX Дриновські читання). Харків, 2018.

² У вітчизняній історіографії найбільш вагомими дослідженнями з цієї теми, з ґрунтовним оглядом найпоширеніших характеристик Анахарсіса ще й сьогодні залишаються праці Анни Станіславівни Русяєвої (Русяєва А. С. Славетний мудрець – скиф Анахарсіс. К., 2001; Русяєва А. С., Супруненко А. Б. Анахарсіс // Русяєва А. С., Супруненко А. Б. Исторические личности эллино-скифской эпохи (культурно-исторические контакты и взаимовлияния). Киев-Комсомольск: Археология, 2003. С. 16-40); Русяєва А. С. АНАХАРСІС // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К., 2003. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Anakharsis>) і Марини Володимирівни Скрижинської (Скрижинская М. В. Скиф Анахарсіс // Вопросы истории. 1990. № 7. С. 166-172; *она же*. Скифия глазами эллинов. СПб., 2001). Про зустріч Анахарсіса з Солоном див. також мою монографію: Ставнюк В. В. Становлення афінського поліса. К., 2005. С. 136-138. Згадаю тут і роботи молоді дослідниці Катерини

В історії античності взагалі непросто знайти теми, які б не розглядалися у світовій історіографії. Але кожне нове покоління, звертаючись до минулого, нострифікує його, робить його частиною свого досвіду, свого світогляду, свого менталітету. Звернення до минулого не дає людству впасти в нігілістичне безпам'ятство, дозволяє зрозуміти навколишній світ і себе в цьому світі: який цей світ, як він став таким, яким він є сьогодні, як може скластися його доля в подальшому?³ Для нас

Кумінової, особливо ж її магістерське дослідження і статтю «Образи Анахарсіса та Скіла в античній літературі» у віснику Київського національного університету імені Тараса Шевченка (серія «Історія», 4 (139), 2018. С. 41-45). У ґрунтовній радянській та пострадянській російській історіографії див. особливо: Куклина І. В. Анахарсис // Вестник древней истории. 1971. № 3. С. 113-125; там же див. і основну на той час історіографію проблеми. Пізніше до цієї теми звертався С. А. Тахтаджян – безпосередньо в доповіді (див. тези доповіді: С. А. Тахтаджян. Традиция об Анахарсисе // Вестник древней истории. 1985. № 2. С. 209), і, опосередковано, у зв'язку з питанням ідеалізації скифів в античній традиції (див. його статті: Идеализация скифов: Эфор и предшествующая ему традиция // Проблемы античного источниковедения. Отв. ред. Э. Д. Фролов. М.-Л., 1986. С. 53-68; Знакомство не состоялось // Вопросы литературы. 1986. № 2. С. 251-259; АМАХНОΙ ΣΚΥΘΑΙ Геродота и последующая идеализация скифов Эфором // Этюды по античной истории и культуре Северного Причерноморья. Отв. ред. А. К. Гаврилов. СПб., 1992. С. 43-52). Загальну ж характеристику Анахарсіса в контексті греко-скифських і греко-варварських зв'язків взагалі дає один з найближчих представників радянського і нового російського антикознавства Ю. В. Андреев (см. Андреев Ю. В. Греки и варвары в Северном Причерноморье (Основные методологические и теоретические аспекты проблемы межэтнических контактов) // Вестник древней истории. 1996. № 1. С. 9). Окремо виділимо тут і статтю О. Подосінова (Подосинов А. В. Мог ли Геродот встретиться в Ольвии с Тимном, наместником скифского царя Ариапифа? // Индоевропейское языкознание и классическая филология. 2014. XVIII. С. 789-793).

³ Див. розвиток цієї тези, серед іншого: Ставнюк В. В. До питання щодо методів у політичній боротьбі за демократизацію афінського суспільства (від реформ Солон до Ефіальта: VI ст. – пер. пол. V ст. //

сьогодні є достатньо очевидним факт, що з найдавніших часів долі народів, що населяли наші землі, найтіснішим чином були пов'язані з античною греко-римською цивілізацією – цивілізацією, яка не тільки перша, але й єдина серед цивілізацій давнини (і чи тільки давнини?), проголосила ідеалом свободу не підданого, але громадянина, і свобода ця стала її характеристичною рисою, її родовою ознакою⁴. Створена в умовах вільного, відкритого, якщо завгодно – громадянського, суспільства, антична культура, в усій її багатогранності, пережила саму античність. Її досягнення стали фундаментом (а в чомусь – і будівельним матеріалом), на якому (і з якого) суттєвим чином вибудовуватиметься властиво європейська цивілізація, і впливи античності у подальшому поступу людства позначатимуться в усі епохи, від європейського середньовіччя, яке часто надто вже категорично протиставляють класичній давнині⁵, і до сьогодні включно: греко-римська античність виступає тим спільним знаменником, до якого продовжують зводитися інтелектуальні пошуки креативних особистостей: лауреат Нобелівської премії 1979 року, «Поет Егейського моря» Одіссеас Елітіс і лауреат тієї ж премії 1992 року, «Поет Карибського моря» Дерек Волконт – тільки для прикладу.

Однією з «вічних» тем, які традиційно розглядаються істориками, філологами, філософами, культурологами і іже з ними, є й тема взаємин еллінів з «варварською» («варварською» в первісному, лінгвістичному значенні цього терміну, з

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 16. 2007. С. 16-21.

⁴ Про свободу як визначальну і головну рису античної цивілізації див., серед іншого, мою статтю (Ставнюк В. В. Підприємливість в контексті становлення античної грецької цивілізації) // Подвижники й меценати: грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси / Під ред. Смоля В. А. К.: Інститут історії України НАН України, 2001. С. 18-35) і монографію (Ставнюк В. В. Фемістокл і Афіни: діяльність Фемістокла в контексті еволюції афінського поліса. К., 2004. С. 3-7).

⁵ Див. про це детальніше: Ставнюк В. В. Academia Aeterna // Вісник Національної академії наук України. 2018. № 10. С. 3-16 (спеціально – с. 11).

поступовим набуттям ним значення етнічного, географічного і культурного як кореляції та антитези слова «еллін»⁶) периферією античного світу – назагал, і з нашим Північним Причорномор'ям – в особливості. До осмислення опозиції «цивілізація-варварство», «цивілізований-варвар», до пошуків етичного ідеалу в «незіпсованих» цивілізацією «варварів» (варіант – «благородних дикунів») тощо звертаються кращі уми доби античності⁷, християнські автори (від «отців церкви» принаймні починаючи), гуманісти доби Відродження, діячі Реформації (і Контрреформації), просвітники (Жан-Жак Руссо з міфом/теорією про *noble sauvage*⁸, якою так позначилось усе XVIII ст.⁹, а особливо ж часи Французької революції¹⁰) і, щоб не

⁶ Маринович Л. П. Возникновение и эволюция доктрины превосходства греков над варварами // Античная цивилизация и варвары. М., 2006. С. 10.

⁷ Про це, серед іншого, див.: Ставнюк В. В. Античні студії і формування історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. 1998. № 6. С. 46-54.

⁸ Див. про це коментар до Hdt. 4.76 W. W. How and J. Wells на ресурсі Perseus Under Philologic: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0028%3Abook%3D4%3Achapter%3D76>

⁹ Назвемо тут лише роман Жана-Жака Бартелемі «подорож юного Анахарсіса до Греції» (Jean-Jacques Barthélemy. Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, dans le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire), перекладений менш ніж за сто років ледь не всіма європейськими мовами. Див. про цей роман у вітчизняній історіографії особливо: Скржинская М. В. Скифия глазами эллинов. С. 70-71; пор. до цього: Cross A. G. N. M. Karamzin and Barthélemy's 'Voyage Du Jeune Anacharsis // The Modern Language Review. Vol. 100 (2005). P. 147-152.

¹⁰ З колоритною постаттю барона де Клоотса, «Анахарсіса, – за висловом Томаса Карлейла, – з пруської Скіїї», див.: Carlyle Th. The French Revolution. A History / The works of Thomas Carlyle in thirty volumes. Vol. III. The French Revolution. Publ. by Chapman and Hall Limited. London, 1896. P. 31.; пор.: Poulsen Fr. Self-Fashioning and Rhetoric in the French Revolution: Anacharsis Cloots, Orator of the Human Race // Global Intellectual History, 2018 = <https://doi.org/10.1080/23801883.2018.1479976>; див. також:

Ставнюк В. В. Становлення афінського поліса. С. 137 прим. 76.

продовжувати цей перелік¹¹, аж до наших днів включно¹², з максимою Клода Леві-Стросса: «Варвар – це насамперед той, хто вірить у варварство»¹³.

Ще однією «вічною» темою є й тема «Семи мудреців», «медіатором» між цими темами виступає Анахарсіс.

Для початку – про «Сімох мудреців». Сам канон¹⁴ з'являється в Елладі в найбільш креативний і одночасно кризовий період грецької історії – за часів так званої «архаїчної революції»¹⁵. Серед іншого, для неї характерне народження раціоналістичного типу мислення, спроб зрозуміти і пояснити

¹¹ Про «народження» цієї опозиції див. особливо: Mosley D. J. *Greeks, Barbarians, Language and Contact* // *Antient Society*. 1971. Vol. 2. P. 1-6; Levy E. *La Naissance du concept de Barbare* // *Ktéma. Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome*. 1984. Vol. 9. P. 5-14. На статтю Едмона Леві зазвичай посилаються чи не всі наступні дослідники, див., напр.: Dubuisson Michel. *Barbares et barbarie dans le monde gréco-romain* // *L'antiquité classique*. Tome 70. 2001. P. 1-16 = <https://doi.org/10.3406/antiq.2001.2448>; Маринович Л. П. Ук. соч. С. 5-29; Рунг Э. В. Представление персов как варваров в греческой литературной традиции V в. до н.э. // *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. Вып. 4. СПб, 2005. С. 125-166.

¹² Див., напр.: Сеницын А. А. Греки и монстры: об античной мифологии как занимательной этногеографии (эскиз на тему путешествий и открытий) // *Боспорские исследования*. 2015. № 31. С. 186-213.

¹³ «Le barbare, c'est d'abord celui qui croit à la barbarie», цит. за: Dubuisson. *Op. cit.* P. 1.

¹⁴ Детально про «Сімох мудреців» див. для загального ознайомлення статтю Отто Барковського в енциклопедії Паулі-Віссови (Barkowski Otto. *Sieben Weise* // *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, 2. Reihe. 1923. Bd. II. Hbbd. 4. Sp. 2242-2264), а більш спеціально – фундаментальне дослідження Бруно Снелля (Snell V. *Leben und Meinungen der Sieben Weisen: Griechische und lateinische Quellen*. 4. Aufl. München, 1971). Див. також огляди теми практично в усіх доступних викладах історії античної філософії.

¹⁵ Детальніше розгортання цієї тези див.: Ставнюк В. Щодо змісту «архаїчної революції» в античній Елладі: «поліс заради свободи» / Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання. Полтава, 2013. С. 48-66.

причини кризи, знайти вихід із ситуації. Як дуже точно сформулював давно і міцно утверджену в світовій гуманітаристиці констатацію один з несправедливо рідко згадуваних дослідників цієї епохи, «Обрести внутренние душеспасающие устои при внешней зыбкости бытия становится первой психической потребностью. Самые популярные, ходовые творческие жанры этого времени – гномическая поэзия, дидактический эпос, моральные изречения «семи мудрецов». Из семи греческих мудрецов лишь один (Фалес) занимается натурфилософией; остальные бьются над катехизисом человеческого поведения, над кодексом нравственно-правовых заповедей»¹⁶. Серед них – і Анахарсіс (Ἀναχάρσις), якого інколи називають відповідно до латинської традиції Анахарсіс¹⁷ (чи навіть Анахарсій – за іонійською основою, що помітна в формі gen. sing. Ἀναχάρσιος¹⁸). Ось в його-то образі й переплітаються в епоху «архаїчної глобалізації»¹⁹ Еллада і Скіфія, світ грецьких громадянських общин-полісів та їхніх колоній-апоійк – з одного боку, і світ «варварської периферії» Північного Причорномор'я – з іншого.

Відразу зауважимо, що властиво скіфська традиція про Анахарсіса відсутня чи принаймні невідома ані Геродоту, ані іншим античним авторам. За Геродотом, це є результатом свідомого ігнорування (чи свідомого забуття) скіфами свого

¹⁶ Семушкин А. В. Эмпедокл. М., 1985. С. 30-31

¹⁷ Про ім'я «Анахарсіс» див. особливо: Schmid W. Anacharsis // Paulys Realencyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft. I. Sp. 2017. Із новіших досліджень, присвячених спеціально Анахарсісу, див. також: Schubert Ch. Anacharsis der Weise: Nomade, Skythe, Grieche // Leipziger Studien zur klassischen Philologie. Band 7. Tübingen, 2010.

¹⁸ Так, напр., у перекладі Ндт. 4.76 Андрія Білецького. Про численні паранаукові «студії», що «плутаються» в нетрях Інтернету, взагалі не йдеться.

¹⁹ Застосування цього терміну з кола дефініцій «світ-системної» концепції стосовно архаїчного періоду в історії античної грецької цивілізації і її периферії належить, здається, О. Сініцину, який, однак, спирається при цьому на праці Ю. В. Андреева та інших антикознавців рубіжних десятиліть ХХ-ХХІ ст. Див.: Синицын А. А. Греки и монстры... С. 196-198, 212.

співплемінника. Так принаймні можна інтерпретувати Hdt. 4. 76. Після короткої розповіді про вбивство Савлієм Анахарсіса «на місці, – так би мовити, – злочину» (той, за обітницею, справляв у Гілеї обряд на вшанування Матері богів, τῆ μητρὶ τῶν θεῶν), Геродот зауважує: «καὶ νῦν ἦν τις εἴρηται περὶ Ἀναχάρσιος, οὐ φασὶ μὲν Σκύθαι γινώσκειν, διὰ τοῦτο ὅτι ἐξεδήμησέ τε ἐς τὴν Ἑλλάδα καὶ ξεινικοῖσι ἔθεσι διεχρήσατο» – «І тепер, коли хтось запитує про Анахарсіса, скіфи говорять, що не знають його; а все через те, що він подорожував (ἐξεδήμησέ²⁰) Елладою і підпав під впливи (διεχρήσατο) чужинних звичаїв» (Hdt. 4. 76. 5). Доконаним фактом у цьому повідомленні «батька історії» (pater historiae: Cic. De leg. 1.1,5), чи навіть її родоначальника (як то розумів колись ще Гегель: «... Herodot der Vater d.i. der Urheber der Geschichte»), є незнання скіфами самого імені «Анахарсіс». Причиною ж такого незнання у Геродота, як це можна зрозуміти з наведеної тільки-но цитати, визначається інтерпретація цього факту, яка навіть і провокує мимовільну (і, звичайно ж, помилкову) асоціацію з «синдромом Герострата»: надто вже спокусливо потрактувати слова Геродота як відлуння якихось чуток про «заборону» скіфам згадувати саме ім'я «зрадника»²¹ батьківських звичаїв і самої батьківщини...

Археологічні «ілюстрації» до розповіді Геродота (як то відкриття святилища Матері богів в Ольвії, що існувало вже на час можливого життя Анахарсіса²²) ситуацію зі скіфською традицією не рятують: вони можуть слугувати певним аргументом на користь історичності Анахарсіса (точніше, того, що можна назвати «анахарсизмом» – взаємосприйняттям еллінами скіфів і «колективної Скіфії», і, відповідно, скіфами

²⁰ Таке значення дієслова ἐξεδήμησέ вибрано у французькому перекладі цього місця з Геродота (avait voyagé), звідки, очевидно, ідея назви згаданого вище роману Бартелемі.

²¹ Тут я обмежуся посиланням на доповідь на «Каразінських читаннях» Катерини Кумінової, науковим керівником якої я тоді був: Кумінова К. До питання про причини вбивства Анахарсіса / Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 28 квітня 2017 р.). Харків, 2017. С. 44.

²² Русяєва А. С. Анахарсіс. С. 54-55.

еллінів і «колективної Еллади»), але не підтвердженням його «знаності» у скіфському суспільстві (за всієї умовності цього терміна), включення його до кола стійких символів історичної пам'яті скіфів (питання про яку теж сьогодні ще в достатній мірі не опрацьоване²³).

Не рятує ситуацію зі скіфською традицією й «argumentum a Tumea» – заключний пасаж з цієї розповіді у Геродота (Hdt. 4.76.6), в якому він, посилаючись на Тімна, зауважує: ὄς δ' ἐγὼ ἤκουσα Τύμνεω τοῦ Ἀριαλεῖθεος ἐλίτρολος.

Перше утруднення пов'язане з самою особистістю цього персонажа. Не вдаючись у дискусію щодо зустрічі Геродота з Тімном, зауважу, що найпереконливішою здається точка зору тих дослідників, аргументи яких розвивали А. Русяєва і, дещо згодом, О. Подосінов²⁴. Цілком прийнятним здається і розуміння останнім можливих значень вжитого тут ἐλίτρολος: не «опікун», «представник», «намісник скіфського царя в Ольвії» чи «начальник гвардії скіфського царя»²⁵ (тобто визначення, що ґрунтуються на варіантах, пропонованих у словнику LSJ

²³ Пор. до цього, однак, справедливе зауваження А. І. Іванчика щодо важливості врахування можливих скіфських фольклорних і епічних джерел при прочитанні четвертої книги Геродота у рецензії на коментар перших чотирьох книг Геродота, про який ітиметься далі (Ivanchik A. Book Reviews / Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. 14. 2008. P. 199).

²⁴ Подосінов А. В. Ук. соч.

²⁵ Див. про ці версії короткий огляд у: Подосінов А. В. Ук. соч. С. 789-790. Додамо до цього переліку ще й якогось невизначеного «agent for the Scythian king in the factory at Olbia» в згаданому вже коментарі У. У. Гау і Дж. Уелса до Hdt. 4.76; «... the commercial agent of the Scythian king Ariapithes, lived in Olbia full-time in the fifth century» (Parmenter Chr. S. Journeys into Slavery along the Black Sea Coast, с. 550-450 ВСЕ // Classical Antiquity. 39. № 1. 2020. P. 79 = doi:10.1525/ca.2020.39.1.57.); «брата чи близького родича дружини-істріянки Аріапіфа» у дослідженні А. С. Русяєвої (Русяєва А. С., Супруненко А. Б. Анахарсис. С. 51). Перелік залишається відкритим, як залишається відкритим і питання щодо історичності зустрічі Геродота з Тімном, історичності самого Тімна і статусу цього Тімна стосовно Аріапейта.

(Лиддела-Скотта-Джонса на ресурсі Персея²⁶), а радше «послідовник, прибічник» Аріапейта²⁷. Останнє цілком співвідноситься з семантикою самого терміна «ἐπίτροπος» і його складових: іменника τρόπος з широким спектром значень (напрямок; спосіб, спосіб дії; манера, лад; характер, удача; звичай, звичка) і продуктивного префікса ἐπί- (який може, в т.ч., означати відношення, залежність, причетність, посаду тощо)²⁸. Цілком прийнятним, як на мене, є, отже, потрактування Тімна як такого, що якимось чином «причетний» до самого Аріапейта чи до його справ в Ольвії – його, звичайно, не проксена²⁹, але «довіреної особи», у можливому діапазоні значень цього поняття в умовах елліно-скіфських відносин архаїчної і ранньокласичної доби. Радше за все, Тімн, якщо й дійсно існував³⁰, був елліном-ольвіюполітом і уточнював у розмові з Геродотом (якщо ця розмова взагалі відбувалася³¹) відомі йому із спілкування зі скіфами (хай навіть із Ареапейтом!)

²⁶ Основний з них для ἐπίτροπος у Hdt. 4.76 визначається «trustee, guardian», з можливим розумінням його як метафоричне «guardian, protector», а для ἐπίτροπος назагал – «one to whom the charge of anything is entrusted, steward, trustee, administrator» із можливими значеннями «steward, messman; procurator; governor, viceroy; executor».

²⁷ Подосинов А. В. Ук. соч. С. 792, з посиланням на: A Commentary on Herodotus Books I-IV. David Asheri, Alan Lloyd, and Aldo Corcella. Edited by Oswyn Murray and Alfonso Moreno. Oxford University Press, 2007. P. 637, де, до речі, міститься посилання на: Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса. VII–I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. М., 1989. С. 103–104: «Tymnes was a 'henchman' of the Scythian king Ariapeithes ..., and it is likely that Herodotus met him in Olbia, though this is not explicitly stated (see Vinouadov. pp. 103–4 ...).

²⁸ Так у словнику: Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь. Т.2. М., 1958. С. 398.

²⁹ У тому, хоча би, сенсі, як то передає традицію Лаерцій: Анахарсис приходив до Солона з наміром стати його ксеном – ξένος ... γενέσθαι (Diog. Laert. 1.8).

³⁰ Сумніви щодо цього див. особливо: Подосинов А. В. Ук. соч. С. 789–793.

³¹ Див. аналіз точок зору: Подосинов А. В. Ук. соч.

генеалогічні подробиці еллінських (не скіфських!) версій про Анахарсіса.

Друге ж утруднення тут пов'язане з тлумаченням початкового «ὡς δ'». А. Білецький пропонує перекладати його як «проте» («Проте мені розповів Тімн...»); подібно, «but» («But according to what I heard from Tymnes») і в англійському перекладі А. Д. Годлі на ресурсі «Perseus Under Philologic»³². У кращому з російських перекладів «Скіфського логоса»³³ пропонується «а как» («А как я слышал от Тимна...»)³⁴. В усіх цих варіантах більш-менш точно передається відтінок уточнення щодо розказаної раніше історії про грецьку подорож Анахарсіса і його кончину – Тімн додає до вже відомої Геродоту історії про скіфського мудреця вже зауважені вище генеалогічні подробиці, з яких історик сам (сам!) робить висновок: Анахарсіс, виявляється, був убитий своїм братом! – Цілком в дусі переказів про довгу чергу інших братовбивств, переказів, таких цікавих для потенційної аудиторії Геродота.

Заради цієї «родзинки» історик рішуче відмахується від версій інших, поширених у грецькому світі. І хоч далі у нього йдеться тільки про історію, почуту від лакедемонців, з попереднього її розгляду цілком, на мій погляд, зрозуміло, що Геродот в Ольвії (про «Скіфію» як таку у нього взагалі не йдеться) тільки уточнює окремі подробиці відомих йому щонайменше не в одному варіанті історій про скіфського мудреця; грецьких історій, з яких і розпочинається відтепер уже безперервна антична традиція про Анахарсіса. Скіфського мудреця, як феномена еллінської, але не скіфської культури.

³² Herodotus, with an English translation by A. D. Godley. Cambridge. Harvard University Press. 1920.

³³ Ми цілком поділяємо таку оцінку О. Подосінова (Подосинов А. В. Ук. соч. С. 789).

³⁴ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. Тексты, перевод, комментарий. М., 1982. С. 129.

О. Б. Головка

ПОЛОВЦІ В УМОВАХ МОНГОЛЬСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТ.

Напередодні початку завойовницьких походів монголів в перших роках XIII ст. племена половців (кипчаків, куманів) не одне століття відігравали особливу роль в житті Великого степу, де вони займали територію від Паннонської низини і Карпатських гір на заході до озера Балхаш і західних відрогів Тянь-Шаню і Алтаю на сході. Вже під час бойових дій в Середній Азії підрозділи Чингізхана наприкінці другого десятиліття XIII ст. вступили у зіткнення з половецькими ордами. З половецьких воїнів складалася і значна частина армії потужного хорезмшаха Мухаммеда II (1169–1220), з яким тоді ж воювали монгольські війська¹.

З іншими половецькими угрупованнями монгольські завойовники зустрілися під час рейду на захід, який здійснили тумени Субедей-баатура і Джебе-нойона в 1221–1224 рр. Тоді ці війська пройшли через Кавказький хребет і зіштовхнулися з половцями та їх союзниками аланами на Північному Кавказі. В китайській хроніці «Юань ши», де розповідається про виправу монголів до Східної Європи, йдеться, що тоді мала місце спеціальна каральна експедиція монгольського полководця Субедея проти кипчаків (інша назва половців)². Однак є підстави думати, що з самого початку ця виправу не могла

¹ Тимохин Д. М. Представители тюркских кочевых племен в государственной и политической системе Хорезма XII – начала XIII в. // Труды Института востоковедения РАН. Вып. 7. Тюркские кочевники в Азии и Европе: цивилизационные аспекты истории и культуры. Москва, 2018. С. 190-193; Петрушевский И. П. Поход монгольских войск в Среднюю Азию в 1219–1224 гг. и его последствия // Татаро-монголы в Азии и Европе. Изд. 2. Москва, 1977. С. 107-139.

² Bretschneider E. Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the knowledge of geography and history of Central and Western Asia from 13-th to the 17-th century. Vol. I. London, 1888. P. 297-298; Кычанов А. А. Сведения из «Истории династии Юань» («Юань ши») // Источниковедение истории улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223–1556. Казань, 2001. С. 36.

плануватися Чингізханом та його оточенням саме як каральна проти західних половців, оскільки з ними монголи ніколи не стикалися.

В ході бойових дій воїни Субедея і Джебе в басейні Дону і Волги завдали поразки половецькому об'єднанню Юрія Кончаковича і Данила Кобяковича. Інші половці відійшли у причорноморські степи, а їх лідер хан Котян уклав проти нападників союз із південноруськими князями на чолі із Мстиславом Мстиславичем (Галич), Мстиславом Романовичем (Київ) і Мстиславом Святославичем (Чернігів).

Про війну між русько-половецькою коаліцією і монголами ми писали в наших публікаціях про обставини битви на р. Калці 31 травня 1223 р.³ Головні висновки наших спостережень з цієї теми зводяться до наступного. В ході військової кампанії 1222–1223 рр. монгольські полководці мали виконати наказ Чингізхана, про який ми знаємо з «Таємної історії монголів»: «А Субетаай-Баатура він (Чингізхан. – авт.) відправив на північ, наказавши дійти до одинадцяти країн і народів, а саме: Канлін, Кипчаут, Баджигіт, Оросут, Мачжарат, Асут, Сасут, Серкесут, Кешимір, Болар, Рарал (Лалат), перейти через повноводні ріки Іділ і Аях, а також дійти і до самого міста Ківамен-Кермен»⁴.

Науковці вважають, що Кипчаут – це країна кипчаків, Баджигіт – це країна башкирів, Оросут – це Русь, Мачжарат – це Угорщина, Болар – Волзька Булгарія, а місто Ківамен-Кермен – це Київ. Отже, інформація джерела свідчить про те, що в ході

³ Головки О. Б. Рейд туменів Джебе і Субедея до Східної Європи в 1222–1223 рр. в процесі творення Монгольської імперії і Рах Mongolica // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні праці. Том 25, 2015. С.158-177; его же. Рейд туменов Джебе и Субедея в Восточную Европу 1222–1223 гг. в процессе формирования Монгольской империи и Рах Mongolica // Вестник Удмуртского университета. Серия история и филология. Ижевск, 2016. Т. 26, вып.1. С. 46-58.

⁴ Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием MONGOL-UN NIĞUՇA TOBՇIYAN. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный изборник. М., Л., 1941. С.188-189.

зазначеної виправи монгольська верхівка переслідувала широкомасштабний план на підкорення багатьох країн і народів Східної і Центральної Європи.

Проте перемогу монголів над русинами і половцями на р. Калці 31 травня 1223 р. у значній мірі можна розглядати як піррову. Перебуваючи в ейфорії від досягнутого результату зіткнення у степу, Джебе і Субедей, щоб продовжувати виконання наказу Чингізхана, вирішили здійснити похід на руські землі. Те, що війська монголів переправилися на правий берег Дніпра і зовсім близько підійшли до Києва, свідчило, що їх керівники реально планували захопити місто, проте, вступивши у межі Південної Русі, Джебе і Субедей, як здається, відчули нестачу сил для продовження рейду. Саме тому вони вирішили покинути Київщину і вирушити на північний схід.

Тут восени 1223 р. монголи розпочали війну проти волзьких булгар, під час якої зазнали нищівної поразки. Ібн-аль-Асір пише, що після зіткнень на Волзі у війську нападників залишилось лише 4 тис. чоловік⁵. Під час цієї війни загинув Джебе, а Субедей зазнав важкого поранення, втратив око. В 1948 р. Х. Г. Гімаді зробив висновок, що саме ця перемога волзьких булгар на півтора десятиліття зупинила наступ монгольських військ на Східну Європу⁶. Не ставлячи під сумнів правильність цього погляду, вважаємо за необхідне його уточнити: означена перемога волзьких булгар навряд чи могла б статися, якби монгольські війська перед цим під час війни з Руссю та половцями не зазнали втрат, які не могли відновити.

Варто відзначити, що після розгрому 1222–1223 рр. половці вже не могли у тій мірі, як раніше, впливати на перебіг подій в Південно-Західній Русі. Вони продовжували брати участь у бойових діях під час усобиць південноруських князів,

⁵ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.1. СПб., 1884. С.27.

⁶ Гимади Х. Г. Народы Среднего Поволжья в период господства Золотой Орды // Материалы по истории Татарии. Вып.1. М., 1948. С. 189.

проте на середину 30-х років XIII ст. гегемонія цих кочовиків в причорноморських степах завершилась⁷.

Події початку 20-х рр. у Північному Причорномор'ї позначилися на ситуації у південно-східних районах Королівства Угорщина – в Семиградді. Як відомо, в 1211 р. для протистояння постійним нападам на цю область половців угорський король Андрій II запросив в цей регіон рицарів Тевтонського ордену. Але подальші взаємини з хрестоносцями в угорської влади склалися не дуже добре, оскільки рицарі більше думали не про бойові дії зі степовиками, а про утворення незалежного від угорського короля державного володіння в Семиградді. Це вимусило угорську верхівку в 1225 р. відмовитися від послуг тевтонців, головну ставку у степовій політиці зробити не на військове підкорення половців, а на їх навернення до католицької віри шляхом місіонерської діяльності католицького духівництва⁸.

Для пропаганди християнства в 1228 р. римський папа Григорій IX призначив домініканського ченця Теодоріха керівником новоутвореної Половецької єпископії⁹. Остання проіснувала тут до початку 40-х рр. XIII ст. Відомо, що наприкінці 20-х років велика орда половців на чолі з ханом Борца (Бугеварсом) перейшла під владу короля Андрія II і прийняла хрещення. Тісні контакти з половцями і проникнення угорських впливів у західну частину Північного Причорномор'я

⁷ Фенел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200-1304. М., 1989. С. 106.

⁸ Hunyadi Z. The Teutonic Order in Burzenland (1211-1225): recent reconsiderations // *L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico: incontri et sconti tra religioni, popoli et culture. Der Deutschen Orden zwischen Mittelmeerraum und Baltikum. Begegnungen und Konfratationum: zwischen Religion, Volker und Kulturen.* Galatina, 2008. P. 161-162; Spinei V. *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from Tenth to Mid-Thirteenth Century.* Leiden, 2009. P.146-147.

⁹ Пашуто В. Т. Половецкое епископство // *Ost und West in der Geschichte des Denkens und kulturellen Beziehungen.* Berlin, 1966. С. 35-38; Параска П. Ф. Политика Венгерского королевства в Восточном Прикарпатье и образование Молдавского феодального государства // *Карпато-Дунайские земли в средние века.* Кишинев, 1975. С.33-43.

спричинило розширення титулу угорського короля¹⁰. З 1235 р. новий володар Угорщини Бела IV іменує себе не тільки королем Угорщини, Далмації, Хорватії, Рами, Галіції, Лодомерії, а і Куманії (*Cumanie rex*)¹¹.

Ослаблення половців у Північному Причорномор'ї призводить до того, що вони переважно беруть участь у військових конфліктах як союзники більш потужних сусідів, зокрема південноруських князів. Затяжні війни останніх з кінця 20-х до кінця 30-х років XIII ст. А. А. Горський назвав «Невідомою війною» і наголосив, що саме вона призвела до нечуваного ослаблення південноруських князівств саме напередодні монгольського вторгнення¹². Зокрема, наприкінці травня 1235 р. біля Торчеська (басейн річки Рось) відбулася жорстока битва, де половецьке військо завдало волинсько-київській армії князів Данила Романовича і Володимира Рюриковича, яке було втомлене попередніми бойовими діями в Чернігівщині, тяжкої поразки. В полон до кочовиків потрапили союзник Данила князь Володимир та боярин Мирослав, а сам Данило з великими проблемами повернувся додому¹³.

В тому ж 1235 р., за свідомством персидського письменника Абдаллаха ібн Фазлаха, на курултаї монгольської політичної еліти в Каракорумі вожді новоствореної потужної Монгольської імперії вирішили «спрямувати переможний меч на голову вождів русів та асів»¹⁴, здійснити виправу проти народів Східної Європи. Але був ще один ворог, якого не назвали, оскільки з ним боротьба у монголів не припинялася в

¹⁰ Ковач С., Зимоњи И. Кочевники и венгры в X–XIV вв. // Труды Института востоковедения Российской АН. Вып. 7. Тюркские кочевники в Азии и Европе: цивилизационные аспекты истории и культур. М., 2018. С. 157-158.

¹¹ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. Studio et opera G. Fejer. T.4, v.1. Budaë, 1829. P.21.*

¹² Горский А. А. Русь. От славянского Расселения до Московского царства. М., 2004. С.181-188.

¹³ Полное собрание русских летописей. Т. 2. СПб, 1908. Стб.773.

¹⁴ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Подг. В. Г.Тизенгаузен. Т.2. Москва, 1941. С.85.

попередні роки¹⁵. Це були половецькі угруповання. Рашид ад-Дін, розповідаючи про рішення курултаю 1235 р., пише: «Кожного з родичів він (великий хан (каан) монголів Угедей. – *авт.*) направив в якусь країну, а сам особисто вирішив направитися до Кипчацького степу»¹⁶. Отже, верховний володар монголів однозначно засвідчив головний напрямок майбутньої кампанії – боротьбу проти половців. Водночас слід відзначити, що саме з цього часу захоплені у полон половці стають чи не найважливішим джерелом поповнення монгольських туменів.

Напередодні вторгнення монголів в Паннонську низину, яке сталося в лютому – березні 1240 р., до Угорщини прибула 40-тисячна половецька орда Котяна¹⁷. Міграція половців на захід була пов'язана із захопленням монголами Половецької землі. Зокрема, про зіткнення половців хана Котяна з монголами у причорноморських степах згадує в узагальнюючій інформації під 1239 р. французький хроніст Альбрік із монастиря Тріумфонтіум.¹⁸ Угорський хроніст Рогерій повідомляє, що на початку 1239 р. ці половці зазнали поразки в гирлі Волги¹⁹.

Половецький хан особисто звернувся до Бели IV з проханням надати його орді притулок, обіцяючи прийняти християнство за католицьким обрядом. Угорський король прихильно поставився до цієї пропозиції, одарив послів Котяна цінними подарунками та направив до половців для супроводження монахів-домініканців²⁰. Є інформація про те, що в рамках дії союзу Бели IV з половцями хана Котяна була

¹⁵ Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. М., 2005. С. 339.

¹⁶ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. 2. Перевод с перс. Ю. П. Верховского. Москва, Ленинград, 1960. С. 35.

¹⁷ Palocsi-Horvath A. L'immigration et l'etablissement de Comans en Hongrie Hungaricae // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. T. 29. Budapest, 1975. P. 313-333.

¹⁸ Chronica Albrici monachi Trium fontium, a monacho Novi monasterii hoiensis interpolata. Ed. P. Scheffer-Boichorst // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores. T.23. Hannoverae, 1874. P. 946.

¹⁹ Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen // Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum questirpis Arpadianae gestarum. Ed. Em. Szentpetery. Vol. 2. Budapestini, 1938. P. 550-552.

²⁰ Пашуто В. Т. Половецкое епископство. С.39.

здійснена спільна експедиція угорців і половців до Криму восени 1239 р., щоб не допустити проникнення на півострів монголів²¹. Можливу небезпеку для себе створення і зміцнення спільного війська з угорців та половців відчували і керівники монгольської армії. Саме цим пояснюються їх листи до угорського короля Бели IV, які були спрямовані на руйнацію потенційного угорсько-половецького союзу²².

Планам короля щодо використання половців проти монгольських нападників не судилося бути реалізованими. Внутрішні тертя в самому Королівстві Угорщина виявилися настільки гострими, що не дали можливості правлячій еліті консолідуватися. Справа в тому, що в той час Бела IV вів політику розширення королівського домену за рахунок конфіскації земельних володінь магнатів²³. Останні, невдоволені політикою Бели IV, не тільки не прислали свої загони до королівського війська, а й зайняли ворожу позицію до половців хана Котяна. Прибуття половців викликало обурення у сільського населення тих районів, де кочівники мали поселитися, оскільки кочівники грабували угорців і травили поля селян.

На початку березня 1241 р., коли в Паннонській низині вже розпочалися бої з монголами, що прорвалися через карпатські перевали, половців звинуватили у змові з нападниками²⁴. Внаслідок конфлікту, який було спровоковано австрійським герцогом Фрідріхом II Бабенбергом, хан Котян та частина його наближених були вбиті у Пешті, а інша частина половців підняла бунт, а потім залишила Угорщину і

²¹ Хаутала Р. Предисловие к источникам // Хаутала Р. От «Давида царя Индий» до «ненависного плебса сатань». Антология ранних латинских сведений о татаро-монголах. Казань, 2015. С.52.

²² Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. Т.3. М., Л., 1940. С. 88-89.

²³ *Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen*. P. 553-554; Головка О. Східна політика Угорщини в перше десятиліття правління короля Бели IV (1235–1245 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету. Історичні науки. Том 27, 2017. С. 70-72.

²⁴ *Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen*. P. 556.

відправилася на Балкани²⁵. Військо угорського короля Бели IV було повністю розгромлено при Шайо 11 квітня 1241 р., а згодом вся Угорщина була повністю розорена монгольськими завойовниками.

Не дивлячись на складну ситуацію в Угорщині і недавній конфлікт з місцевими магнатами, значна група половців продовжувала залишатися на боці угорців, частина їх була захоплена в полон монголами, а чимало куманів добровільно приєдналося до завойовників. Важливо відзначити, що останні займали у монгольському війську важливе місце. Хроніст Рогерій, розповідаючи про розорення Угорщини нападами, не випадково часом серед них на першому місці згадує половців, а вже потім татар²⁶. Велика група половців відійшла на південь у володіння Болгарії, Латинської імперії та Сербії²⁷. Візантійський хроніст Нікіфор Григора згадує, що до Нікейської імперії прибуло біля десяти тисяч половців, і повідомляє, що нікейський імператор Іоанн III Дука надав їм володіння в європейській частині своєї держави у Фракії і Македонії, а в азійській – у Фрігії²⁸.

Відзначимо, що дещо пізніше частина половців на прохання володарів Єгипту буде в якості рабів продаватися монголами до цієї країни, і тут стане основою місцевого війська – корпусу мамлюків (з арабської – *مملوك*, який належить). Розповідаючи про це, візантійський автор Нікіфор Зонара пише, що таким чином єгиптяни створили собі дуже потужну як проти

²⁵ *Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen*. P. 566-567; Голубовский П. Половцы в Венгрии. Исторический очерк. СПб., 1889. С. 4-12; Пашуто В. Т. Монгольский поход вглубь Европы // Татаро-монголы в Азии и Европе. 2е изд. Москва, 1977. С. 211.

²⁶ *Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen*. P. 581-582.

²⁷ Павлов П., Владимиров Г. Златната Орда и българите. София, 2009. С. 83; Узелац А. Под сенком пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века. Београд, 2015. С. 37-40; његов. Куманите в средновековно Сърбия // Анамнеза. 2008. Год 3, кн.1. С.171-172.

²⁸ Никифор Григора. Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами. Т.1 (1204–1341). СПб., 1860. С. 35. Про переселення половців див. також: Летопись великого логофета Георгия Акрополита. СПб., 1863. С.64-65.

своїх західних, так і східних сусідів армію²⁹. В середині XIII ст. в Єгипті до влади на довгий час приходять еліта, сформована з колишніх рабів – мамлюків³⁰.

В той час, як велика група половців служила сарацинам і нікейцям, інша частина степняків підтримувала союзні стосунки з латинянами³¹. При латинському імператорі Балдуїні II в Константинополі служив французький рицар Балдуїн Гено, який був одружений з донькою половецького хана Соронія. За дорученням свого володаря цей рицар на межі 40-х – 50-х рр. XIII ст. здійснив дипломатичну подорож до столиці Монгольської імперії Каракоруму³². В 1244 р. угорський король Бела IV знову запросив половецькі загопи до себе, невдовзі останні візьмуть активну участь у масштабній війні європейських країн за австрійську спадщину (1245–1270 рр.). Внук Бели Ласло (угорський король в 1272–1290 рр.) мав прізвище Кун (Куман), оскільки його мати була половчанка (куманка) (ім'я при народженні не відомо, хресне ім'я Ержбета (Elisabet)), за однією версією донька хана Котяна³³, за іншою – хана Сейхана³⁴.

В цей же час відбулося переміщення на Близький Схід половецьких загонів, які раніше служили хорезмійській верхівці, а потім шукали порятунку від монголів. В 20-х – 30-х рр. вони здійснили чимало нападів на населення Іранського нагір'я, Месопотамії, Центрального Кавказу. Саме хорезмійці склали основу війська, яке в липні-серпні 1244 р. захопило у

²⁹ Никифор Григора. Римская история. С. 98.

³⁰ Waterson J. The Knights of Islam: The Wars of the Mamluks. London, 2007.

³¹ Жуанвиль Жан де. Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика / Пер. Г. Ф. Цыбулько. СПб., 2007. С. 118.

³² Осипян А. Л. Роль Киликийской Армении в латино-монгольских отношениях и проект совместного крестового похода (1247–1307 гг.) // Средние века. Вып. 68, ч.1, 2007. С. 131.

³³ Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Галич, 2015. С. 213.

³⁴ Узелац А. Под сенком пса. С.103.

хрестоносців Єрусалім, а в жовтні того ж року разом із єгиптянами розбило військо сирійців і хрестоносців при Форбі³⁵. В 1246 р. хорезмійці розсварилися з єгипетським султаном Ас-Саліхом Айюбом і були знищені підданими останнього в декількох битвах³⁶. Активна участь єгиптян у згаданих подіях стала причиною того, що сьомий хрестовий похід 1248–1254 рр., який очолював французький король Людовік IX, був спрямований проти Єгипту³⁷.

Вирішальну роль у відсічі наступу хрестоносців до долини Нілу в рамках сьомого хрестового походу відіграли мамлюки в 1249 – в першій половині 1250 рр. В другій половині 1250 р. верхівка мамлюкського корпусу позбавила влади останнього султана з династії Айюбідів Тураншаха. Наприкінці зазначеного року володарем Єгипту стає перший мамлюкський султан Муїзз Айбек. У вересні 1260 р. в битві при Айн-Джалут в Палестині армія мамлюків Єгипту розбила монголів, що призвело до приєднання до Єгипту Сирії. Під патронатом єгипетського султана тоді опинилися мусульманські святині – Мекка і Медіна³⁸.

³⁵ Chronica de Mailros. Ed. J. Stevenson. Edinburg, 1835. P. 156-162; Вернадский Г. В. Монголы и Русь / Пер. с англ. Е. П. Беренштейна, Б. Л. Губмана, О. В. Строгановой. Тверь, Москва, 1997. С.43.

³⁶ Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов. 1097–1231. Москва, 1986. С. 191-194.

³⁷ Успенский Ф. И. История крестовых походов. СПб., 1901. С. 158-163.

³⁸ Шайхисламов Т. Р., Шайхисламов Р. Б. Мамлюки и становление мамлюкской системы власти в Египте // Вестник Башкирского университета. 2015. Т. 20. С. 752-753.

Malcolm Mercer

THE MEDIEVAL ARMOURY AT THE TOWER OF LONDON

Introduction

The Tower of London has been a UNESCO World Heritage Site since 1988.¹ [Figure 2] Built in the late 11th century on the remains of the old Roman fort that had protected the first city of London, the Tower remained a potent symbol of monarchic and state power for centuries thereafter. Although still technically a royal palace the Tower no longer serves as a residence to the monarchy; nor does it house a military garrison. A target for German bombing during WWII, the Tower survived with only minor damage from enemy strikes and has remained a potent reminder of London's royal past.²

From its late 11th century roots the Tower of London grew in size over the following centuries, with the castle complex reaching its greatest extent by the mid-to-late 14th century. During the course of its history the Tower has fulfilled a number of functions: as palace, mint, prison, zoo, record repository and, of course, armoury that held stores of arms, armour and other military equipment. Castles have always held stores of armour and weapons, located in a room which historians now refer to as an armoury, but which were often called storerooms in contemporary documents. Some castles which were thought to be strategically more important probably held larger stores. The English fortresses at Calais in France, for example, held substantial stores into the later 15th century.³

This article will describe and discuss the medieval armoury at the Tower of London during a very significant period of its development. It will firstly provide a brief explanation about how an armoury came to be located at the Tower and how it was organised. Secondly, it will consider the objects that were actually stored at the Tower, the relative importance of different types of equipment

¹ <https://whc.unesco.org/en/list/488/> [Accessed 06.07.2020]

² Parnell G. *The Tower of London. Past & Present*. Stroud, 1998. P. 84, 88-89.

³ Grummitt D. *The Calais Garrison: War and Military Service in England, 1436-1558*. Woodbridge, 2008. pp. 119-122, 172.

during this period. The discussion will concentrate on the 14th and early 15th centuries where the documentary evidence is strongest. Thirdly, and finally, the article will examine the nature and role of the King's Armourer, how and why he came to be based at the Tower of London, and what role he played in the activities of the armoury.

The Development of an Armoury at the Tower

In order to understand how the armoury at the Tower of London came into being and what its role was it is first necessary to understand how the king's possessions were organised. In Norman and Plantagenet England of the late 11th century onwards these items were managed by a department called the wardrobe. In its simplest form wardrobe means a store. From at least the mid-13th century the king's main wardrobe at the Tower of London, called the great wardrobe, was situated on the ground floor of the Wakefield Tower. In this building were kept furniture, tapestry and hangings, clothing, cloth and other materials, as well as non-perishable foodstuffs. By the later 13th century it was also storing arms, armour, artillery and ammunition. It was probable that the king's personal stores of arms and armour, and those used to equip royal armies were also kept in and next to the Wakefield Tower, directly underneath the king's great chamber and royal apartments⁴. [Figure 1]

During the mid-14th century, however, the great wardrobe moved out of the Tower of London and stored goods across London instead. It was at this moment that responsibility for arms and armour, including the king's own personal items, came to be managed by a new department called the privy (or private) wardrobe. As well as the storage space in the Wakefield Tower the privy wardrobe occupied rooms in St Thomas's Tower which was located just opposite. There is documentary evidence from the mid-14th

⁴ Mercer M. King's Armourers and the Growth of the Armourer's Craft in Early Fourteenth-Century London // Fourteenth-Century England. ed. Hamilton J. S. Woodbridge, 2014. pp. 11-13; Richardson R.T. The Medieval Inventories of the Tower Armouries 1320-1410, unpublished PhD thesis, University of York, 2012. pp. 16-25. This thesis is available at https://etheses.whiterose.ac.uk/3919/1/Thom_Richardson_thesis_final.pdf

century for boards to place the king's weapons on 'in the chamber over the water-gate' with rails also fitted to hang crossbows.⁵ [Figure 3]

There had been keepers, or custodians, of the king's armour and weapons within his household from at least the 1270s. In about 1278 to 1279 this responsibility was performed by a man called Albin who was entrusted with making purchases and for arranging the repair and maintenance of the king's arms and armour. It is not known whether he ever lived at the Tower. Like so many people all that has survived is his name. From 1323 a clerk of the King's Chamber called John Fleet became keeper of the king's privy wardrobe. However, it is only in 1338, after Fleet began to live permanently at the Tower, that the story of the Tower armoury really begins. It made perfect sense to combine the keepership of the privy wardrobe with the keepership of the kings (personal) armour and weapons. From 1339 he was thus referred to as keeper of the king's armour as well.⁶

Surviving manuscripts of the privy wardrobe show a more organised armoury operating in the Tower of London from this time onwards. The history of the Tower armoury under the control of the privy wardrobe can be divided into four main phases of development. From 1338 to 1360 it mainly provided armour, weapons and equestrian (horse) equipment for men-at-arms, and large quantities of bows and arrows together with a limited amount of armour for the much more numerous archers. This happened because large armies were being sent to France and Flanders (in modern-day Belgium) for the military campaigns of Crécy (1346) and Poitiers (1356). As the documents reveal, much of the armour distributed from the Tower was imported from north-west Europe, though some was undoubtedly also made in England.⁷

⁵ Richardson R.T. *The Medieval Inventories*, p.127.

⁶ Mercer M. *King's Armourers*, pp. 12-13; Richardson R.T. *The Medieval Inventories*, p. 17.

⁷ Richardson R.T. *The Medieval Inventories*, pp. 33, 55, 253.

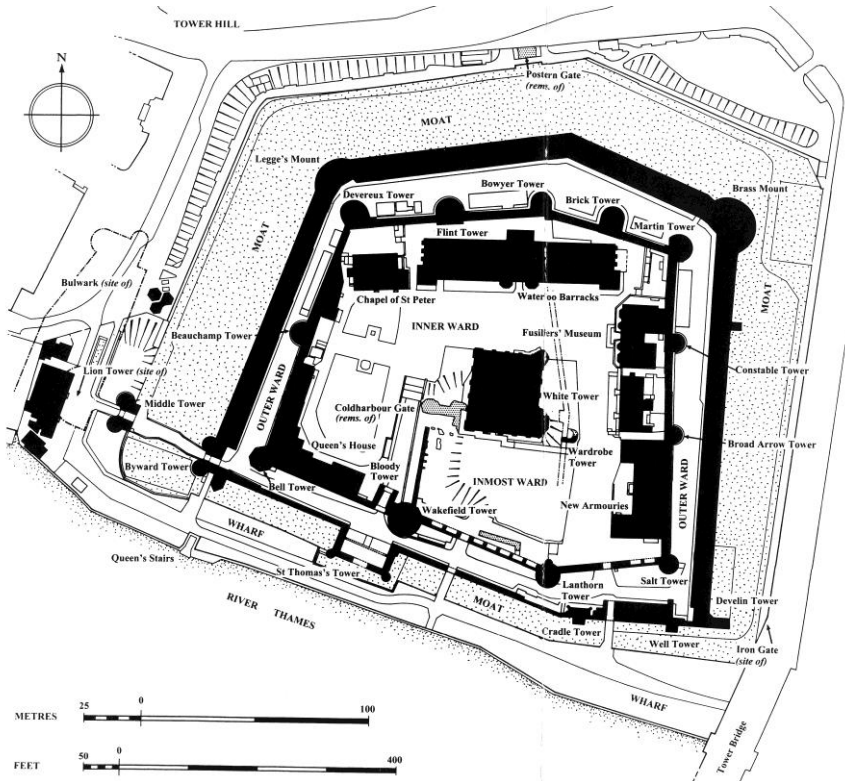

Figure 1 - Plan of Tower of London
(Tower of London London, HMSO, 1984)

From about 1360-1380 the armoury largely stopped supplying armour and weapons to men-at-arms, apart from that given to members of the royal family and their closest followers. At the same time the remaining stores of armour were gradually reduced. Some armour was now being made within the Tower for the privy wardrobe re-equipped a new workshop for the king's armourer who was now based there. The quantity of armour produced onsite, though, is completely unknown. During this same period the armoury continued to provide substantial quantities of longbows and arrows to archers and sent them mainly for the defence of Calais. There was also increased provision of armour for archers, in the form of mail shirts, gauntlets (gloves) of plate, bacinets (helmets) and

aventails (mail for neck, throat and shoulder protection), and quilted jacks (a body defence coat).⁸

From about 1380-1410 the stocks of weapons and armour in the Tower remained largely the same, although equipment for archers was still being purchased, manufactured and occasionally delivered from the English regions. This period is more important, however, for it also witnessed an increase in the use of gunpowder weaponry across Europe. By the early 15th century the main function of the Tower armoury was as an artillery store. An artillery storehouse had been built by the beginning of the new century. [Figure 4] Alongside ordnance it is also possible to find supplies of equipment essential for siege operations stored at the Tower. The armoury did provide some weapons for men-at-arms in the early 1380s, including in large numbers long lances and short lances but that was not its main focus. During the fourth, or last, phase between about 1410-22 it is fair to say that military expeditions to France maintained the demand for weapons from the Tower and reinforced its central role as a working armoury and store.⁹

2. Tower Armoury Stores

What was the Tower armoury holding in its stores and to whom did it issue armour and weapons? Manuscript survival has meant that Information is most plentiful for 1338 to 1360. Much of the armour came from the Low Countries (Belgium/Netherlands/Rhineland Germany). The cities of Cologne and Maastricht were also important armour-making centres at that time. In fact, the overwhelming majority of armour was imported from these two centres. The price of imported armour could vary considerably as well. For a body defence known as a pair of plates, a fabric coat made with iron plates attached inside, those made with

⁸ Richardson R.T. *The Medieval Inventories*

⁹ For an overview of these phases of development, see Richardson, 'Medieval Inventories', pp. 250-270. For the final phase see of development in the Tower armoury, see Mercer M. *Henry V and the Tower of London // The Battle of Agincourt* / A. Curry A. & Mercer M. eds.. New Haven and London, 2015. pp. 65-70.

velvet or other silks and decorated with gilded rivets (studs) were about four times more expensive than the basic model.¹⁰

Armour was usually issued from the Tower stores as one or more pieces, not as complete suits. Armour was only given to men-at-arms as complete sets, like the one given by the king to Sir Thomas le Brut in 1338. For the first time these were being called ‘complete armours’ (*hernesia integra*) in the accounts. The issue of armours with great helms and horse armour in the 1330s and 1340s is also interesting. The commonly-held idea that English armies always fought on foot was probably not the case in the mid-14th century.¹¹

By the 1330s knights were wearing a mail headpiece, the coif, which could be worn under a helmet. The favoured form was the bacinet. As the manuscript accounts show, most were supplied without visors. A flap of mail, the aventail, could be laced to one side, protecting the mouth and chin. The mail hauberk, or haubergeon, protected the body and arms. It was often worn over a quilted jacket, called an aketon, and on top of this was placed a pair of plates. A man -at-arms was therefore protected by three layers. Mail leggings might also be worn. What these documents show is that mail sleeves, mail collars and pants (paunces), were also being used in preference to full mail shirts from the moment plate armour was being introduced. Mail made from steel links was differentiated from that of iron links and cost twice as much. The fronts of the lower legs were protected by greaves (shin-guards) and the feet by sabatons (shoes). The arms were protected by a a rerebrace and vambrace. The elbows were also protected by discs called couters. By the mid-14th century small circular plates called besagews protected the armpits, while the thighs were also now protected by metal plates called a cuisse. Plate gauntlets protected the backs of the hands and by the middle part of the century were of a design we call hour-glass. Cuisses protecting the thighs were made from overlapping plates but by the end of the century were of a single metal plate. Solid breastplates appeared in the 1360s and 1370s. By the turn of the 15th century the entire body was covered by moving

¹⁰ Richardson R.T. *The Medieval Inventories*, p. 252.

¹¹ *Ibid.*, pp. 56, 254.

plates of steel with only a few vulnerable areas of the body protected by mail.¹² [Figure 6: 3]

The issue of arms and armour to the knightly contingent for the Flemish (Belgian) campaign of 1338-39 shows that complete armours, including great helms, were given to new knights such as Sir Thomas le Brut, to established household knights like Sir John Stirling, Sir William Frank, and Sir Robert Dalton, to holders of important household offices like Sir John Darcy, steward of the household, and to significant men-at arms such as William Hadham, the king's herald and falconer. Some of the gifts were symbolic, like the issue of swords and mail shirts to the most senior nobles involved, or the gift of a kettle hat to the Flemish knight, Sir John Levedale. Some gifts were of individual pieces of armour, a bacinet each to Robert de la Char and Roger de la March, both of the queen's household, a helm to Sir Henry Ferrers, the chamberlain, and an aketon to Sir William Trussel, admiral of the fleet.¹³

Most of the remaining equipment supplied to men-at-arms was in groups or batches. The 1338-39 Flemish campaign shows that 1,642 bacinets (helmets), 664 aventails (mail defence for neck, throat and shoulders), 685 aketons, 434 mail shirts, and so on, were sent out. We should not assume, however, that the Tower armoury was simply about supplying armour to men-at-arms and knights. Although defensive armour does not seem to have been given to the archers at this stage, some appear to have received pairs of plates and mail collars for their personal protection. Nevertheless, the equipment issued to longbowmen was starting to become a more

¹² There are numerous publications which explain the development of armour during this period, including Blair C. *European Armour c. 1066 to c. 1700*. London, 1958. pp. 37-111. See also Oakeshott E. *European Weapons and Armour from the Renaissance to the Industrial Revolution*. Woodbridge, 1980, reissued 2000. pp. 75-124. The guide by Woosnam-Savage R. C. *Arms and Armour of Late Medieval Europe*. Royal Armouries, 2017. *passim* provides a concise introduction to the subject of arms and armour in this period. For a much briefer summary of developments, see also Richardson T. Armour in England, 1325-99 // *Journal of Medieval History* 37:3, 2011. pp. 304-41; Richardson T. & Watts K. Armour at the Time of Agincourt // *The Battle of Agincourt*. pp. 110-126.

¹³ Richardson R.T. The Medieval Inventories. pp. 256-7.

Figure 2 - View of White Tower from the South-East

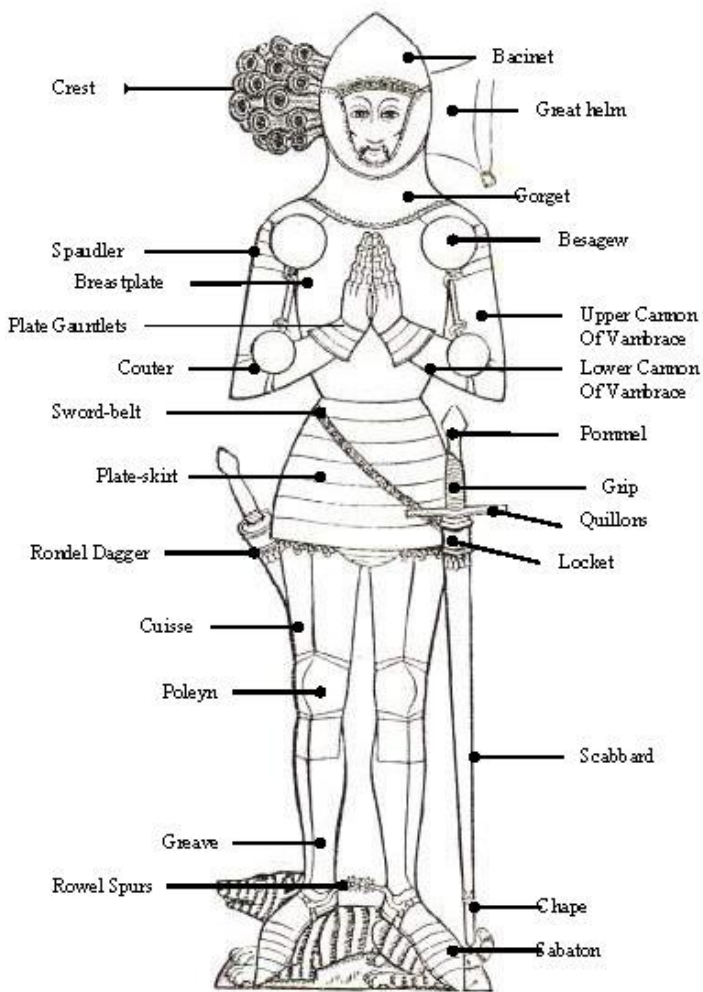
Figure 3 - Wakefield Tower (Left) and St Thomas's Tower (Right)

Figure 4 - Grand Storehouse standing on site of former medieval Artillery House

Figure 5 - Author holding Poleaxe

Brass (1425) at Merevale, Warwickshire

ARMOUR TERMINOLOGY

Figure 6 - Armour Terminology (<https://churchmonumentsociety.org/resources/illustrated-armour-terminology-guide>)

important aspect of the Tower's military business. The documents describe painted bows and white bows (unpainted), the former costing double the price. It seems most likely that bow length and draw weight, the amount of force needed to pull a bow, were also standardised. Arrows were the same, generally supplied in containers called sheaves, of twenty-four. The Tower issued arrow heads too, which we must assume are the common military barbed type, some steeled, some not. Some arrow shafts were made of wood from the ash tree, but most seem to have been made from pine.

The numbers of arrows issued is actually worth thinking about for a moment because it helps us to understand how archers operated in Western Europe during the Hundred Years War (1337-1453). It seems highly probable that an archer entered battle with a single container of twenty-four arrows, making a few carefully aimed shots at the closing enemy, rather than combining as a group to shoot the 'arrow storm', an idea first made popular in Laurence Olivier's film, 'Henry V'.¹⁴

From the early 1340s, bowyers (bow makers) and fletchers (arrow makers) were employed at the Tower to make repairs and maintain the condition of bows and arrows brought back from the wars in France. Bows were also purchased from London bowyers and produced in the Tower by buying bowstaves and employing bowyers to finish them by attaching the string. The purchase of large quantities of archery equipment required for the early phases of the Hundred Years War showed that local areas in England known as counties could only provide a small part of what was needed; most had to be found elsewhere. Original manuscripts provide a wealth of names of these makers, like the bowyer, Adam Hackett, and the fletchers, John Patyn and John Bonett. These documents also show how activity at the Tower helped encourage the formation of the early craft and trade companies. Furthermore, the concentration of

¹⁴ Richardson R.T. *The Medieval Inventories*, pp. 258-9; Bennett M. *The Battle // Agincourt, 1415: Henry V, Sir Thomas Erpingham and the triumph of the English archers* / Curry A. ed. Stroud, 2000. pp. 21-36. See also Woosnam-Savage R. C. *Olivier's Henry V (1944). How a Movie Defined the Image of the Battle of Agincourt for Generations // The Battle of Agincourt*. pp. 250-62.

bowyers, fletchers and longbowstringmakers in the suburbs around the Tower increased over time as well.¹⁵

What also becomes evident from manuscript evidence is the early use of artillery and ordnance. Ten guns, two large and eight small, all firing lead bullets rather than the arrows with which these early guns were commonly associated, were shipped to France in 1346.¹⁶ Tension-powered artillery still remained important. Springalds, bolt-shooting engines, shot bolts fletched usually with copper-alloy feathers. There were standard sizes of springalds in the first half of the 14th century, shooting bolts 56 & 69cm in length. Crossbows, generally considered a continental weapon after the widespread introduction of the longbow in England, were regularly issued to ships and for the purposes of siege warfare at this time. Documentary evidence shows that most crossbow bolts were fletched with feathers from hawks, probably intended for hunting. The crossbows that were supplied had different spanning mechanisms, that is to say, how the string was pulled back to fit the bolt for shooting. The belt (baldrick) and hook remained the most common; but a goat's foot lever, a lever is placed on the bow that hooks onto the string and is pulled back to span the crossbow, was used for the larger of the hand-held crossbows. Even larger crossbows were spanned with screw winders. It is probably safe to say that a 30cm crossbow shot a 30cm bolt, and a 60cm crossbow a 60cm bolt.¹⁷

The armoury continued to manufacture and build up supplies of weapons during the 1360s and 1370s. The practical supply of armour for men-at-arms stopped during this period. Very little was

¹⁵ Richardson R.T. *The Medieval Inventories*, pp. 260-62. The Bowyers and Fletchers were granted ordinances to regulate their crafts in 1371: Unwin G. *The Guilds and Companies of London*. London, 1908. p. 89.

¹⁶ Smith R. D. *Artillery and the Hundred Years War: Myth and Interpretation // Arms, Armies and Fortifications in the Hundred Years War* / Curry A. & Hughes M. eds. Woodbridge, 1994. pp. 151-60; Spencer D. *The Development of Gunpowder Weapons in Late Medieval England*. Unpublished University of Southampton PhD thesis, 2016. pp. 23-4.

¹⁷ Woosnam-Savage R. C. *All Kinds of Weapons // The Battle of Agincourt*. pp. 147-150; Prestwich M. *Armies and Warfare in the Middle Ages*. New Haven & London, 1996. pp. 129-31; Contamine P. *War in the Middle Ages* / trans. M. Jones. Oxford, 1984. pp. 71-2, 193-5, 202-3.

issued out of the Tower, and what was purchased or made was added to the stores of the armoury instead. Towards the end of this period a small number of suits of armour were issued to men-at-arms and these indicate a rather different set of equipment from the full plate armour of the earlier period: an issue of bacinet and aventail, mail shirt, pairs of plates, vambraces and gauntlets together with a pollaxe was typical (equipment designed for fighting at close quarters on foot) but without plate leg defences. In contrast to men-at-arms, the provision of mail shirts together with bacinets and aventails and quilted jacks and doublets do show a sustained attempt to provide body protection for archers. Some mail shirts were also purchased for protection. The accounts indicate that London craftsmen were involved in their manufacture, though some of the suppliers were merchants who could have been supplying imported armour, and the names of some of the suppliers indicate that they were from the Low Countries.¹⁸

By the later 14th century there appears to have been a shift from buying to making equipment at the Tower of London. The provision of longbows, strings and arrows had also become a priority. London bowyers provided a constant supply of bows, and London fletchers providing arrows, or working in the Tower. One account shows a fletcher paid at his standard daily rate could assemble an average of 187 arrows in that time. The use of the Tower as a working armoury can be seen in the employment of workmen to assemble pollaxes and lances too. Pollaxes featured regularly in the accounts from this period onwards, but in small numbers, whereas long and short lances continued to be issued in large numbers. [Figure 5]. The same change can be seen with the manufacture of ordnance and artillery at the Tower. Though guns were still mainly purchased from London makers the manufacture of gunpowder and lead bullets in the Tower began in the early 1370s, from that time workmen were regularly employed there in the making of ordnance supplies. The details regarding the casting of bullets for the smaller handguns which first appear in the 1380s show that they had a calibre of about 26mm and that they were originally fitted with ash wood handles. Gunpowder, too, was produced at the

¹⁸ Richardson R.T. *The Medieval Inventories*, pp. 55-6, 77, 159, 264.

Tower. Several accounts even provide the exact proportion of saltpetre to sulphur (c.80:20).¹⁹

The continuous production and purchase of ordnance throughout this period resulted in a store of thirty-nine cannon of copper and iron by 1399. The provision of gun stones for larger cannon also starts towards the end of the 14th century. There is no reason to suppose that the total numbers of cannon declined significantly before the reign of Henry V (1413). In a 1415 manuscript by the royal official, Gerard Sprong, an iron cannon with two chambers called 'Clyfs', three other iron cannon, and a cannon called a Fowler were all listed. There were also two iron cannon, called 'Bristowe' and 'George' on Tower Wharf. It was common practice to name cannon.²⁰

The maintenance and repair of arms and armour at the Tower continued during the late 14th and into the 15th centuries. The documents record bacinets being relined inside in the 1390s and mail shirts were repaired by specialist mail-makers. Some manufacture is recorded such as the making and decorating of 500 pavises (shields) for Richard II's last military expedition to Ireland in 1399. Despite the increasing importance of firearms and ordnance, springalds continued to be maintained and manufactured, and in the late 1370s and 1380s, and were issued for the defence of Portchester Castle and Berwick. By 1393 they had clearly become obsolete, although a small number were kept in store and some of their quarrel heads were turned into lance heads for short lances.²¹

Crossbows continued to be issued as well to Calais, Portchester Castle, Windsor Castle, Hadleigh Castle, and Corfe Castle, to various Welsh castles in the 1370s, and to Berwick, Dover Castle, Southampton and Odiham Castle in the 1380s. Their importance to castle defence is emphasised by one of the few references we have to dedicated storage facilities at the Tower, where hooks for crossbows were installed in the mid-1370s. Like that of springalds, the declining importance of crossbows to English

¹⁹ *Ibid.*, pp. 264-5.

²⁰ Mercer M. Henry V and the Tower of London, p. 66.

²¹ Richardson R.T. *The Medieval Inventories*, p. 183.

armies is shown after 1393, where there is very little evidence for their purchase or issue.²²

The provision of longbows and arrows continued throughout this period. Most were purchased from London bowyers and fletchers and the work had by this time become so regular that craft guilds were formed among the bowyers, fletchers, and longbowstringmakers to regulate the trade. The bowyers established their workshops near St Pauls Cathedral and continued to supply the Tower from there. A large proportion of the issue of longbows, arrows, strings and other equipment was for defensive purposes, such as that given to the garrison at Calais in the late 1370s and 1380s. Smaller quantities were sent to castles in England and Ireland, to Dublin, Corfe Castle and Windsor Castle. The exact size of Richard II's expeditionary force taken to Ireland in 1399 is unknown, although it is known to have been small. The issue of 1,500 bows to the army strongly suggests, however, that it included about 1,500 archers.

The return to military campaigning in France by Henry V, and then in the name of Henry VI, once again saw the Tower continue in its role as a working armoury, store, and distribution centre.²³ Throughout 1414, in preparation for Henry V's invasion, large quantities of arms and armour were gathered by officials of the privy wardrobe and by the king's personal craftsmen and artisans. It was very much a planned and coordinated effort. These items were specifically described as being made for the king's stores. Once the French port of Harfleur surrendered to Henry V on 22 October 1415 the privy wardrobe was active in obtaining and sending supplies for the town's defence and security including pieces of ordnance. Supplies for other captured towns and cities were organised by the privy wardrobe too.

Henry V was, in fact, stockpiling money, armour, munitions and weapons at the Tower from the very beginning of his reign. Royal officials were empowered to commandeer all the necessary skilled labour around London in order to meet military requirements.

²² *Ibid.*, pp. 128, 147, 267.

²³ The following paragraphs are based on Mercer M. Henry V and the Tower of London, pp. 64-70.

Large quantities of bows and ordnance were obtained for the campaigns. Simon Fleet, keeper of the privy wardrobe, made purchases of bows, bowstrings, arrows, and pavises. Much attention is generally paid to the success of the English longbow at the battle of Agincourt in 1415. It was, after all, instrumental in the victory. The construction and purchase of significant numbers of bows were made through the London craftsman, Henry Bowyer. Other bows were made and supplied by Stephen Flexner. Yet the first phase of Henry's campaign is also notable for the extensive use of ordnance. The Tower and London artisans played a direct role in capturing the town of Harfleur through the use of ordnance. William Gerardson, gunner, is recorded making guns for the king on at least four occasions. So, too, were the king's smith, William atte Mersh and his son, Stephen. Large purchases of gunpowder or its ingredients were also made. A number of these purchases were organised through the royal clerk, Nicholas Merbury, others were made by men described as founders, gunners, and even armourers, and some through foreign suppliers like 'Herr William van Isendore knight' possibly from the Low Countries. The artillery storehouse at the Tower, probably located to the north of the White Tower from the beginning of the reign of Henry IV, was home to some of these stores. Wherever its precise location at the Tower, ordnance was being purchased and stored onsite, like the great gun made on Tower Hill in 1418.

3. The King's Armourer or 'Armourer of the King' at the Tower of London²⁴

Surviving evidence suggests that a formal relationship had developed between particular armourers and the Crown by the beginning of the 14th century. These favoured men were referred to as "king's armourers" or "armourers of the king". It had long been the custom for the crown and the aristocracy to retain armourers for military service within the British Isles and abroad and London armourers had provided large amounts of armour for the wars of Edward I and Edward II in Scotland. By retaining the services of armourers the king was doing what any aristocrat might do. The first

²⁴ Unless otherwise stated the following paragraphs are based on Mercer M. King's Armourers, pp. 8-20.

clear evidence of an actual armourer in the king's household is Hugh de Bungay, who was described as a sergeant in 1310. From the reign of Edward I (1272), men with particular levels of expertise were being retained in royal service and given the rank of a sergeant within the king's household. The term did not have the military associations that the modern-day word 'sergeant' has. It really meant a specialist in a particular department. In the second decade of the 14th century the role of the king's armourers and their relationship with the king's household becomes clearer. De Bungay worked under the direction of the great wardrobe so when the great wardrobe moved out of the Tower in the mid part of the 14th century and established its presence more firmly within the city, king's armourers stayed resident outside of the Tower's walls too. They did not live inside. By the beginning of the reign of Edward III (1327), king's armourers, especially those who were also sergeants in the royal household, probably had two functions: first, to make and supply armour for the king, his household and other royal servants; and second, to help obtain additional quantities of armour for military campaigns. In this second role there was no real difference from other armourers periodically employed by the crown. In common with other armourers, the items were delivered to the keeper of the king's arms and armour.

Up until the mid-14th century the preferred skills of king's armourers were tailoring skills. These are what we would call linen armourers because they worked mainly with cloth and fabric. If metal products were required a king's armourer could either purchase them or employ metal-working specialists to complete a particular task. Hugh de Bungay was a tailor rather than a metalworking specialist. Records show that he supplied armour to the crown as well as repairing items when asked to do so. Alongside de Bungay and other king's armourers there was a much larger group of armourers who were subcontracted to work for the king's household. A single payment, for example, was made to the linen armourer, Robert de Lindsay, who had worked on the production of aketons (defensive jackets) in 1324-25. In 1329 Agnes, the wife of Richard le Heaumer (helmet maker), was paid for supplying a range of items for the king's use including a helmet and a leather box for his bacinet. In the same year, the armourer, William de Skelton, was

paid for supplying armour for the joust and tournament. In none of these instances was the supplier formally attached to the king's household.

As the privy wardrobe became the dominant royal department at the Tower of London managing the purchase, supply and distribution of arms and armour to the king's forces under Edward III, king's armourers came to enjoy a closer relationship with the keeper of the privy wardrobe, John Fleet, and his staff. Like all armourers contracted to supply goods to the king, king's armourers then delivered their finished items to John Fleet. At the beginning of his reign the number of armourers attached to the royal household rose dramatically. There are perhaps several interlinked reasons for the sudden increase. On the one hand there was the new king's obvious interest in chivalric activities. Linen armourers were crucial to supplying the practical as well as luxury and decorative items needed for these events. Secondly, alongside the renewed interest in these activities there was also an apparent desire to promote and encourage the domestic production of armour for the king's use. By retaining the skills of foreign armourers directly the king perhaps hoped to increase the skills of English armourers too.²⁵

After Edward III succeeded to the throne in 1327 his principal armourer was the Englishman, Thomas de Copham. However, he died on 5 March 1332 which allowed a new, more dynamic group of foreign armourers to enter royal service. Contemporary documents show that the group of king's armourers changed throughout during the 14th century, as much through natural causes as anything else. The marriage of Edward III to Philippa of Hainault in 1328 might have reinforced a liking for Low Countries specialists, from modern-day Belgium, Netherlands, and Rhineland Germany, who were skilled in the production of both linen armour and metal armour. Amongst the new group were John de Cologne, Peter de Valenciennes and Gerard de Tournay. As his name suggests, John de Colonge was from the Rhineland. Peter de Valenciennes and Gerard de Tournay were from the queen's own homeland of Hainault

²⁵ Mortimer I. *The Perfect King: The Life of Edward III, Father of the English Nation*. London, 2008. pp. 114-6; 457; Barber R. *Edward III and the Triumph of England*. London, 2013. pp. 50, 58-9.

(Belgium/France). Expertise was also acquired from other European centres as well. Sayer de Bonet, otherwise Sayer de Valence was almost certainly from the centre of armour production in France based around Lyon. By the mid-1330s John de Cologne seemed to be the dominant figure amongst this group of armourers and remained influential up until his death in 1357. Amongst his most significant commissions were multiple items for the king's new chivalric fraternity, the Order of the Garter.

During the course of the 14th century the king increasingly employed metal-working specialists. This group included John Daundeigne, Gerard de Tournay and William le Hauberger. Daundeigne was the king's first identifiable helmet maker. After his death he was replaced by de Tournay. William le Hauberger supplied metal armour. There is also reason to believe that king's armourers like Gerard de Tournay were able to produce quality pieces of metal armour by the 1330s and 1340s. In 1334 de Tournay supplied a refurbished (restored) helm for the tournament with the eyes gilded. Moreover, in his financial accounts he submitted for the period up to 1341 he was also recorded delivering items including one bascinet from Lombardy polished and decorated. [Figure 7]

The relatively small quantities of armour stored at the Tower at this stage seems to suggest that most king's armourers, other than those that were part of the king's household, were not based regularly inside. Certain king's craftsmen and artisans such as the attilator (supplier or maker of artillery), bowyer, fletcher and smith had accommodation at the Tower and were often described in official documents as 'smith of the king in the Tower of London' or 'attilator of the king in the Tower of London'. The accommodation of the king's craftsmen was obviously spread about different parts of the Tower site. In the early 1330s the attilator, or artillery maker, Nicholas Conrad, was based in one of the north-eastern Towers close to the queen's wardrobe. Nevertheless, it would seem likely that most kings' artisans were located close to the royal apartments in the Wakefield Tower. During the mid-15th century the king's fletcher had a dwelling between that of the clerk of works and the Wakefield Tower, while the king's bowmaker was provided with accommodation between the Wakefield and Westsmithfield Towers.

However, it was not until the final third of the 14th century that a leading royal armourer for the king was formally placed at the Tower and referred to as ‘armourer of the king in the Tower of London’ or ‘armourer of the body of the king’. This was a reflection of the changes that had taken place in the manufacture of armour and the changing requirements of the king. When the ‘armourer of the king’ started to work and live at the Tower direct, personal contact with the royal household was re-established and he then resumed custody of the store of arms and armour for the king’s personal use. Moreover, the ‘armourer of the king’ was now also able to produce metal armour to a much higher quality in the completely refitted workshop that was provided for William Snell, appointed king’s armourer in 1377.²⁶ This was also the situation at the beginning of the 15th century when Henry V’s personal armourers, Martin Pull and John Hill, very clearly supplied the personal needs of the King. John Hill was armourer for the king’s body by 1408 and seems to have worked in partnership with Martin Pull who was first appointed an armourer for the king’s body in July 1413. Entries concerning Hill and Pull show them supplying various items for the king’s personal use, particularly breastplates, vambraces, rerebraces, helmets, and bacinets. They were gilded in copper and covered in velvet. In one particularly long manuscript entry Pull is also recorded as making, supplying and transporting a particularly large quantity of arms and armour to various and secret locations – probably in readiness for Henry V’s French invasion.²⁷ There seems little reason to doubt that arms and armour were being produced at the Tower into the 15th century. With the death of Henry V and the disastrous reign of Henry VI, however, the level of manufacture of armour for the king’s use at the Tower almost certainly declined. While the workshops remained, there is no indication that they were used to supply royal needs for a very unwarlike king. A list dated 1455 for the goods remaining in the custody of John Stanley, Sergeant of the Armoury, described much of it as broken, damaged, or of little use. A sorry situation for the King of England to be in on the eve of the Wars of the Roses.²⁸

²⁶ Richardson T. *Armourers’ Tools in England // Arms and Armour*, 9:1, 2012. p. 27.

²⁷ Mercer M. *Henry V and the Tower of London*, p. 70.

²⁸ *Calendar of Patent Rolls, 1452-61*. London, 1910. pp. 247-8.

Et de .i. peye de plâtes cote de camoed lide en la garderoie
 le Roi a Costin le dit mois de ffouez. quale n'est le Roi
 dona a grant honz de ffouez. fo. ~~xxij. s. viij. d.~~ Et de .vii.
 blancs pbatuz deluiez en la garderoie le Roi a Costin
 le dit mois de ffouez. plus. ~~xxij. s. viij. d.~~ Et de .vii. chapel
 blancs pbatuz deluiez en la garderoie le Roi a Costin le dit
 mois de ffouez. fo. la piece. ~~xxij. s. viij. d.~~ ~~xxij. s. viij. d.~~
 Et de .vii. chapel blancs pbatuz deluiez en la gard
 le Roi en la ~~g~~ de Lomeres le. ~~xxij. s. viij. d.~~ des
 guenz le Roi dona a honz deuzsigne. en chapel et a ph
 Gohaz. en dize fo de la piece. ~~xxij. s. viij. d.~~ ~~xxij. s. viij. d.~~
 Et le pecunz de .vii. peye de plâtes cote de blancguy oue
 scalpes doyez lidez en la garderoie le Roi le dit mois de
 gars. ~~xxij. s. viij. d.~~ Et de .vii. peye de guffez coupe de camoed
 f n'est le Roi dona a grant honz de cobert. deluiez
 en la gard le Roi a Costin. le. ~~xxij. s. viij. d.~~ ~~xxij. s. viij. d.~~
 Et de .vii. peye de plâtes cote de blancguy oue scalpes
 doyez deluiez en la garderoie le Roi le. ~~xxij. s. viij. d.~~ ~~xxij. s. viij. d.~~
 Costin. fo. ~~xxij. s. viij. d.~~ Et de .vii. chapel blancs pbatuz
 deluiez en la gard le Roi a Costin le dit mois d'apult
 quel le Roi dona a peye de Binchump. fo. ~~xxij. s. viij. d.~~ ~~xxij. s. viij. d.~~
 Et de .vii. chapel blanc pbatuz deluiez en la garderoie le Roi a
 Costin le dit mois d'apult. fo. ~~xxij. s. viij. d.~~ ~~xxij. s. viij. d.~~ Et de
 en Lamer lide deluiez en la

Figure 7 - Extract of financial account of Gerard de Tournay,
King's Armourer (TNA, E 101-388-11)

Conclusion

What, therefore, can be concluded about the Tower of London armoury in Late Medieval England? During the course of the 14th century the Tower gradually transformed from being a place that mainly supplied armies going on campaign with arms and armour to being the kingdom's principal working armoury, that undertook storage and shipping but also production and repair. The high point of this activity was the end of the 14th and first half of the 15th centuries before then declining during the Wars of the Roses – the dynastic struggle that tore England apart in the mid-to-late 15th centuries. The armoury's central role from the early 14th century had probably been much greater because of the lack of other major armouries in the kingdom.

The role and development of king's armourers reflect that process of change very closely too. They were at first based in London rather than the Tower and acted like any other armourer supplying a range of goods. Their main links were to the city rather than the Tower. It was just that they had a special relationship to the King that other armourers did not enjoy; but as the role of the armoury changed from being one that supplied armour and weapons to men-at-arms and archers to one that supplied archers and ordnance, the role of the King's Armourer also changed. King's armourers continued to supply goods to the privy wardrobe, but by the late 14th century the king's principal armourer had become settled at the Tower and largely devoted himself to maintaining the king's most personal stores. By the reign of Henry VI (1422) responsibility for the king's arms and armour had been placed into the hands of a person called the Sergeant of the Armoury who used the services of specialist armourers when required. The Wars of the Roses (c.1455-1487) largely ended the Tower's role as a working armoury and when Henry VIII established royal armour workshops at Greenwich Palace the Tower reverted to being primarily a storehouse.

О. М. Луговий

УНІЙНІ ПРОПОЗИЦІЇ ВІЗАНТІЇ ТА ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА КОНСТАНЦЬКОМУ СОБОРІ

Для константинопольського уряду церковні протиріччя між Сходом та Заходом слугували вагомим інструментом зовнішньої політики протягом всієї історії Ромейської імперії. З моменту формального розколу церков у 1054 р. цей інструмент отримав ясний та відвертий характер. Оскільки офіційна ідеологія як східної, так і західної Церкви розглядала схизму як ненормальний її стан, то за всякої ліпшої нагоди пропозиція припинення схизми мала розглядатись як безумовно прийнятна до розгляду та благочестива. Тому будь-яке загострення у відносинах із країнами латинського обряду чи, пізніше, будь-яка потреба в активнішому їх втручанні у візантійські справи, в першу чергу з метою підтримки проти загрози з боку турків-османів, мали своїм наслідком появу пропозицій з боку Константинополя, які невідворотньо призводили до позитивної офіційної реакції Римського престолу.

Класичним прикладом першого типу застосування цієї політики була апеляція Михайла VIII Палеолога до Риму щодо возз'єднання церков, котра завершилась унією на Ліонському соборі 1274 р. Хоча ця унія і не мала серйозного впливу на історію церкви, однак вона зіграла виключно вагому роль у зовнішній політиці Михайла VIII та дозволила на декілька років заблокувати агресивні дії Карла Анжуйського. Але далі константинопольському уряду довелося протягом шести років удавати готовність імплементувати унію та зв'язувати руки навіть не дуже доброзичливих щодо василевса понтифіків постійними перемовинами щодо цього¹.

В умовах, коли Візантія вже по суті припинила своє існування як імперія, хоча все ще носила таку назву, та перетворилася на середню балканську країну, значною мірою залежну від Османської політики, вона все ще мала один

¹ Geanakoplos D.J. Michael Palaeologus and the West, 1258-1282. Study in Byzantine-Latin Relations. Harvard University Press, 1959. P. 258 і далі.

великий козир – Константинопольський патріархат. І патріарх досі діяв у симфонії із василевсом. Тому унійні пропозиції не просто могли стати в нагоді, а були тепер навіть іще більш актуальними. Мануїл II прямо рекомендував своєму синові, Іоанну VIII, підтримувати небезпеку унії церков в очах османів². Це тонке балансування і було найбільш дієвим важелем зовнішньої політики Візантії на її західному векторі протягом останньої половини XIV – першої половини XV ст.

З іншого боку, католицька церква потерпала від власної «Великої схизми», маючи одночасно двох або трьох пап. За цих умов той з конкурентів, який якщо не здійснив, а бодай явно наблизив би примирення зі Східною церквою, різко зміцнив би свої позиції. Коли ж половина католиків для іншої половини є схизматиками, то схизма зі Східною церквою вже виглядала не так гостро. Натомість, реальна практика проведення церковних соборів для припинення Схизми демонструвала дієвий інструмент і для вирішення давнішої схизми із православними. Проекти воз'єднання церков тісно перепліталися із закликами до хрестових походів, які традиційно використовувались для підсилення авторитету церковного ієрарха.

Д. Гілл наводить низку фактів, що свідчать про постійне обговорення ідеї про церковну унію у країнах християнського Заходу. Її підтримував, зокрема, Олександр V – критський грек Петро Філаргіс, обраний папою на соборі в Пізі. Він, можливо, навіть встиг розгорнути дипломатичну активність в цьому напрямку³. Перед самою смертю Олександра до нього прибув найавторитетніший візантійський дипломат часів Мануїла II, письменник та ідеолог єдності римського світу, Мануїл Хрисолора⁴, якому пізніше привелося зробити вагомий внесок як у справу пропагування унії, так і організації церковного Собору, що є головною історичною подією цієї публікації.

² Фріс В. де. Рим і патріархати Сходу / пер. з нім. О. Конкевича, С. Матіяш. Львів, 2015. С. 78-79.

³ Гілл Д. Флорентійський собор / пер. з англ. М. Прокопович. Львів, 2016. С. 31.

⁴ Mergiali-Sahas S. Manuel Chrysoloras (ca. 1350-1415) an Ideal Model of a Scholar-Ambassador // *Études Byzantines*, n.s. 3. 1998. P.1-12.

Констанцький собор відкрився 5 листопада 1414 р. І на нього одразу прибули, як про те сповіщає хроніст цього собору Ульріх фон Ріхенталь, «рицар Ніколаус з Мореї, Андрівоко з Мореї та Еммануїл з Хрисолени». Під останнім ім'ям власне і криється Мануїл Хрисолора. Він прибув до Констанцу разом із папою Іоанном XXIII ще в жовтні 1414 р. 3 березня 1415 р. ще один посол з Константинополя, можливо, нарешті привіз йому необхідне послання чи інструкції для дії на соборі, однак 15 березня Мануїл Хрисолора помер.

Звісно, на першому місці серед питань, які мав вирішувати Констанцький собор, стояло воз'єднання західної Церкви. Тільки після того можна було серйозно братися за таку відповідальну справу як унія з Церквою східною. Однак ані візантійська делегація не полишала створювати атмосферу очікування дива, ані західні церковні інтелектуали не припиняли нагадувати про необхідність об'єднання усіх християн перед лицем зовнішнього ворога. В березні 1416 р. до Констанцу прибули Николай Евдемоніан та Іоанн Владинтер. Про них (без імен) відомо з кількох листів, спрямованих до Кельнського університету та до Праги навесні того року⁵. Филип Маллійський сповіщав про цю грецьку делегацію Альфонса Арагонського 27 листопада 1417 р. і наголошував, що загальна думка на соборі така, що «греки повернуться». Аналогічну гадку висловлює в листі, написаному восени 1417 р., П'єтро-Паоло Верджеріо⁶.

Тим часом в листопаді 1417 р. нарешті завершилась інтрига щодо обрання нового Папи. Ним став кардинал Оддоне Колонна під ім'ям Мартина V.

Сильвестр Сиропул пізніше розповідав про місію Евдемоніана, котрий «вирушивши до Риму, прилучився до однастайності західної Церкви та доклав сил для підкорення

⁵ Loenertz R. Les dominicains byzantins Théodore et André Chrysoberges et les négociations pour l'union des églises grecque et latine de 1415 à 1430 // Archivum Fratrum Praedicatorum, IX (1939). P.23-29; Пашкин Н. Г. Византия в европейской политике первой половины XV в. (1402-1438 гг.). Екатеринбург, 2007. С. 61-62.

⁶ Гілл Д. Вказ.пр. С. 34.

одному папі усіх латинських народів». Мовляв, знайшовши вдалий момент під час проголошення папи Мартина, Евдемоніан проголосив про об'єднання західної Церкви та східної та підтвердив прагнення василевса щодо цього. В якості помічника він знайшов серед латинян «Родосця Андрія, котрий і сам трапився при проголошенні і розлогу промову виголосив перед папою про єдність. Як людина наша і тут вигодувана освітою та еллінською мудрістю, немов ужалений він відбув до латинян і став там прихильним і удостоєним гідності єпископа, з того часу докладав завжди зусиль і інших притягнути до того вчення, котре він обрав» (Кн. II, 5)⁷.

Йдеться про Андрія Хрисоверга. Пізніше, на Базельському соборі, він твердив, що був переклав послання греків до Констанцького собору в 36 пунктах щодо церковної унії. Але це твердження є єдиною згадкою про подібне послання.

В той час як візантійський проект унії на церковний собор приносили посланці імператора, церковна влада Константинополя демонстративно не брала в подібних заходах участі. Відношення патріаршого престолу до ідеї унії було незмінним із минулого сторіччя – висловленим ще у 1397 р. Антонієм IV у відповідь на унійні пропозиції Владислава II Ягайла та митрополіта Кіпріана Київського. Питання про унію із католицькою церквою може розглядатись, але лише на вселенському соборі та лише у Константинополі⁸.

На цьому тлі набагато активнішу позицію займала делегація Польського королівства. При цьому правителі об'єднаної держави Польщі та Литви використовували

⁷ Грец. оригінал: Les "Mémoires" du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur les concile de Florence (1438-1439) / ed. sur V. Laurent. Paris, 1971. P.104-106. Рос. переклад: Сильвестр Сиропул. Воспоминания о Ферраро-Флорентийском Соброре (1438-1439)/ пер. с греч. А. Занемонца. СПб., 2010. С. 25.

⁸ Ломизе Е.М. Константинопольская патриархия и церковная политика императоров с конца XIV в. до Ферраро-Флорентийского собора (1438-1439) // Византийский временник. Т. 55 (80), ч. 1. 1994. С.105

можливості як ієрархів католицької церкви, так і греків-уніатів та прагнули ще й скористатися вдалими обставинами, що склалися у православній церкві підвладних їм земель Русі.

Але першим 7 жовтня 1415 р. лист польського короля в справі церковної унії читав на соборі легат домініканець Феодор Хрисоверг. Маємо відгук про настрої, що опанували Собор у зв'язку із цими виступами. Посланець Віденського університету Петер фон Пулькау у своєму листі від 15 жовтня 1415 р. сповіщав таке: «Наступного понеділку (7 жовтня 1415 р.) пан Солсберійський⁹ у конгрегації депутатів доповів..., що ще могла бути велика надія щодо повернення греків до Римської церкви. І посольство з Польщі надало листи краковського короля, відправлені щодо цього для оголошення на Соборі, які коротко містили, що брат Феодор з орд. проповідн., вікарій Константинопольський, обізнаний з грецькою, латинською та руською мовами, прибув туди в тій же самій справі, і через нього також можна було сподіватися повернути роди руські, від віри Христової віддалені»¹⁰. Текст листа Владислава II зберігся (док. I) і відображає готовність польського короля досягти унії.

13 грудня того ж року познанський єпископ, також грек за походженням, Андрій Ласкаріс в присутності інших послів короля Владислава та великого князя литовського, жемойтського та руського Вітовта виголосив палку промову, представляючи позицію своїх патронів та вказуючи на Феодора Хрисоверга (док. II).

Надзвичайно важливим епізодом польської унійної політики стала місія київського митрополита Григорія Цамблака на Констанцькому соборі. Його прибуття змальовує хроніст

⁹ Роберт Галам, архієпископ Солсбері з 1407 до 1417 р.

¹⁰ Petrus de Pulka. Abgesander der Wiener Universität am Concilium zu Constanz. Von Friedrich Firnhaber // Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen. XV Band. Wien, 1856. S. 34-35. Див.: Loenertz R. Op.cit. P.17; Пашкин Н.Г. Указ.соч. С. 65, прим. 68; Graff T. Sobór w Konstancji wobec monarchii Polsko-Litewskiej // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne 141, z. 2 (2014), s. 517.

цього собору Ульріх фон Ріхенталь¹¹. Говорить про візит Цамблака і вже згаданий Петер фон Пулькау у листі від 1 березня 1418 р.: «Іншого разу прибув певний руський архієпископ обряду та мови грецьких, названий Київським, котрий близько п'ятниці 25 лютого в загальній консисторії пред'явив листи короля Польщі та брата його, герцога Литви, в котрих ті, вітаючи н[ашого] п[ана] Папу з його обранням, рекомендували себе готовими бути обдарованими аудієнцією щодо способу їх (схизматиків) повернення. Його [повернення] як у листах, так і сам архієпископ усним виступом через перекладача змальовували, вочевидь, що воно владналося би зібранням загального собору обох [конфесій], на який наш верховний понтифік особисто би прибув. Так само прелати обох партій з докторами приведені були би до згоди у кроткий та чесний спосіб союзу з нами очікувано легко, оскільки патріарх греків може бути добре налаштований щодо запропонованого вище. ... Такий же спосіб повернення їх, тобто через скликання собору, також пропонував і архієпископ через перекладача»¹².

Але набагато кориснішими є свідчення щоденника, котрий під час собору вів архієпископ Екський, кардинал Гійом Філластр¹³. Цей фрагмент ми приводимо повністю з причини його надзвичайної важливості (док. III).

Крім наведеного Філластром текста, зберігся ще один запис промови Цамблака церковно-слов'янською мовою, підписаний «Григория архиепископа Киевского и всея Руси слово похвалное иже у Фролентии и у Костентии собору галатом, италом и римляном». Він міститься у збірці Супрасльського

¹¹ Ulrichs von Richental. Chronik des Constanzer Concils 1414 bis 1418 / her. von M.R. Buck. Tübingen, 1882. S. 47, 133. Р. Льонерц наводить розлогу цитату з видання того самого тексту 1575 р., яке, втім, досить сильно відрізняється, навіть мовою, якою написано текст: Loenertz R. Op.cit. P.35-36.

¹² Petrus de Pulka. S. 68.

¹³ Fillastres Gesta concilii Constanciensis // Acta Concilii Constanciensis / her. von H. Finke. В.ІІ. Münster, 1923. S.164-167.

монастиря, складеній у XVII ст. за участі Йосафата Кунцевича¹⁴. Плутана інформація заголовку створила дискусію в історіографії щодо авторства промови. Однак на сьогоднішній день більшість дослідників визначає саме Григорія Цамблака автором цього тексту.

Однак залишається питання, котрий саме текст був виголошений у Констанці?

Так, Г. Првев вважав, що у Констанці пролунав текст, збережений у творі Філластра¹⁵. Г.-Д. Дьопман¹⁶ не бачив великої різниці між головним змістом двох текстів. Відмінність же латинської версії викликана тим, що Г. Філластр записував текст по пам'яті, що й вплинуло як на характер, стилістику та термінологію, так і на підкреслену пошану до Папи Римського. З такою думкою погоджується І. Шпик¹⁷. Ю. Бегунов¹⁸ та Б. Флоря¹⁹ наголошують на аутентичності саме супрасльського тексту промови, поміркованішого стосовно унії. А в створенні латинського тексту, на їхню думку, брав безпосередню участь

¹⁴ Афанасенко Ю. «Похвальное слово отцам Констанцкого собора» Григория Цамблака: проблемы изучения // Ученые записки Витеб. гос. ун-та. 2014. Том 17. С. 84-89.

¹⁵ Първев Г. Констанцкият събор (1414-1418) и участието на Григорий Цамблак в него // Търновска книжовна школа. Т. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. Втори международен симпозиум. Велико Търново, 20-23 май 1976. София, 1980. С. 489.

¹⁶ Дьопман Х.-Д. Митрополит Григорий Цамблак и неговото отношение към римската църква на Констанцкия събор // Търновска книжовна школа. Григорий Цамблак. Живот и творчество. Трети Международен симпозиум. Велико Търново, 12-15 ноември 1980. София, 1984. С. 379-383.

¹⁷ Шпик І. Високоосвічені болгари – провідники церковно-інституційного та реілігійно-культурного життя Русі-України (остання чверть XIV-XV ст.) // Проблеми слов'язознавства. 2005. Вип. 55, с. 21-22.

¹⁸ Бегунов Ю. К. К вопросу о церковно-политических планах Григория Цамблака, Советское славяноведение. 1981, №3. С. 57–65.

¹⁹ Флоря Б. Исследования по истории церкви. Древнерусское и славянское средневековье. М., 2007. С. 299.

Андрій Хрисоверг, чому цей документ і носить відверто уніатський характер.

Останнє твердження на сьогодні є неактуальним, як це показав Ю. Афанасенко. Цей дослідник вважає, що супрасльська промова була виголошена в якості проповіді на одній зі служб, що їх проводив Цамблак у Констанці. Ю. Афанасенко підкреслює наявність потужного конціліаризму у тексті цієї промови Цамблака²⁰.

М. Геппел²¹ та Ю. Пелешенко²² на підставі уважного порівняння обох текстів вважають кириличну промову нейтральнішою та ближчою до ідей самого Григорія Цамблака. Латинська ж промова знаходиться під сильним впливом перекладача, котрим М. Геппел вважає Маврикія Рвачку. Супрасльську версію же вона розглядає як проект, написаний до поїздки для виголошення на Соборі. Відповідно у ньому не згаданий Папа Римський, бо нового папу обрали 11 листопада 1417 р., і Григорій дізнався про цей факт лише в дорозі або ж уже в Констанці – і лише тоді могла відповідна згадка з'явитися в тексті. Ця остання версія була складена вже у Констанці під тиском з боку архієпископів Гнезненського та Плоцького. Цьому, однак, протиречить повідомлення Петера фон Пулькау про зміст листів Владислава та Вітовта.

Уважне порівняння обох текстів доводить, що латинська версія аж ніяк не є перекладом церковно-слов'янської. Однак головна ідея обох текстів – та сама. Цамблак пропонує зібрати собор для вирішення усіх проблемних питань, що роз'єднують церкви та в обох випадках показує себе прихильником церковної єдності. Латинський текст при цьому переобтяжений похвалами на адресу Папи Римського та примирення Західної церкви всередині себе, церковно-слов'янський же текст звернений виключно до «отців Собору» та взагалі не згадує

²⁰ Афанасенко Ю. Указ.соч.

²¹ Heppell M. New Light on the Visit of Grigori Tsamblak to the Council of Constance // *The Orthodox Churches and the West* / Ed. D. Baker. Oxford, 1976. P. 223-229.

²² Пелешенко Ю.В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV–початку XVI ст. Київ, 1990. С. 54-63.

Папу. Тому слушною є думка М. Геппел щодо часу його створення перед обранням Папи Мартина V. Б. Флоря також помітив, що навіть у латинському тексті, визнаючи Папу єдиним вікарієм Христа на землі, Цамблак, однак, не наділяє його правом вирішити справу унії одноосібно²³.

В історіографії гостро дискутується проблема легітимності Григорія Цамблака в якості митрополита. Однак для даної публікації ця проблема не є такою важливою. Його участь не була опротестована ані з боку візантійської делегації, ані з боку інших учасників собору.

Т. Графф зазначає, що йшлося не так про успіх місії, як про збереження політичної позиції Ягайла та Вітовта, оборонців віри, відданих синів церкви та урядовників повернення загублених синів її, про їх готовність провадити унію на своїх землях. Таким чином, Т. Графф доходить висновку, що унійна пропозиція мала успіх, проте лише «визерунковий та пропагандовий»²⁴. Близьку думку висловлює і М. Пашкін: попри нездійсненість офіційно проголошеної мети місії, виступ Цамблака був не без результату для зовнішньої політики Польщі в її конкуренції з Орденем, а висловлена позиція Цамблака була «чисто грецькою»²⁵.

Тому насправді також не важливо, чи був сам Цамблак, добре знаний антилатинник, відвертим прихильником унії, чи ні. Його промови не містять конкретних пропозицій щодо об'єднання церков, однак вони проголошують саму ідею корисності такого об'єднання. Його участь у соборі мала інструментальний характер. Вона була одним із кроків влади Польського королівства та Великого князівства Литовського по завоюванню прихильності Римського престолу у справі вирішення жемойтської проблеми. Король Владислав і сам

²³ Флоря Б. Указ. соч. С. 300.

²⁴ Graff T. Op.cit., s. 517.

²⁵ Пашкин Н. Г. Византия в европейской политике... С. 70; Пашкин Н. Г. Греко-латинская церковная уния на Констанцском соборе в зеркале польско-тевтонских отношений // Античная древность и средние века. 2015, вып. 43. С. 320-330. Див. також: Флоря Б. Указ. соч. С. 300.

Вітовт прагнули довести свою позицію найкращих, найефективніших представників римської церкви.

Одночасно, як це не дивно, місія Григорія Цамблака пройшла у повній гармонії із тією позицією, яку займала Константинопольська церква. Він висловив рівно ті самі ідеї, які неодноразово лунали з вуст візантійських ієрархів і таким чином фактично виконав роль посланця патріарха. При цьому патріарх сам його не уповноважував, тож Константинопольська церква формально не змінила своїм принципам утримуватись від прямої участі у західних соборах. Імператорська же влада теж не могла мати нічого проти змісту обох промов Григорія Цамблака.

Враховуючи те, що місія Григорія Цамблака була здійснена вже на завершальному етапі собору, то фактично його промова, хоч ближчою до котрого з двох варіантів вона була, зіграла підсумкову та закріплюючу роль. Мартин V незадовго перед тим призначив авторитетного проповідника Джованні Домінічі, кардинала Сан-Сісто та архієпископа Рагузи, своїм легатом до Константинополя. 1 лютого 1418 р. про це писав Петер фон Пулькау в листі до Віденського університету: «...додавав до того ж щодо розширення церкви через навернення самаїтів, які нещодавно віру сприйняли, та через очікуване повернення греків, до яких декого з панів кардиналів, як здається – рагузинського, визнавав бажаним призначити легатом»²⁶. Варто зауважити, що саме формулювання – *legationem velle suscipere asserebat* – залишає можливість того, що власне місія Домінічі почалася пізніше, вже після виступу Цамблака. Однак Домінічі помер наступного року у Буді на шляху до Константинополя. Тоді ж Андрій Хрисоверг був призначений єпископом Родоса, а його брат Феодор отримав призначення до Патр і до Корону. 13 травня Мартин призначив Владислава II Ягайла своїм вікарієм зі світських справ церкви в усіх володіннях Польщі.

Діалог із Константинополем також отримав своє продовження. Николай Евдемоніан повернувся з Констанцу до Візантії із двома нареченими для двох синів Мануїла Палеолога: Софія Монферратська стала новою дружиною спадкоємця

²⁶ Petrus de Pulka. S. 64.

престола Іоанна після смерті Анни Василівни, а Клеопа Малатеста – морейського деспота Феодора. Він також віз із собою листи Папи Мартина V, текст одного з яких опублікував в «Церковних анналах» Одоріко Райнальдї (док. IV).

Династичні шлюби обіцяли поживавлення зв'язків із принаймні правителями Італії, які, втім, і так підтримували контакт із Імперією. Зокрема Софія приходилася своєму чоловікові тіткою в третіх, адже належала до Монферратської гілки династії Палеологів. Крім того, Папа обіцяв відпущення гріхів усім, хто вирушить на захист Гексаміліону – лінії укріплень, що захищала Морейський деспотат на Істмському перешійку від османів, які вже підкорили собі майже весь Балканський півострів²⁷. Перемовини про унію з Евдомоніаном та Феодором Хрисовергом тривали і далі.

Отже, як для Візантії, так і для Польсько-Литовської держави унійні пропозиції виконували не стільки роль дороговказу, реального перспективного плану дії, скільки були інструментом впливу для досягнення зовнішньополітичної мети, для створення іміджу христолюбивої влади в очах Західної Церкви і для підтримання постійного рівня перемовин щодо унії, які в свою чергу дозволяли попутно вирішувати інші питання – залучати західну допомогу для боротьби проти османів (у випадку Візантії) або демонструвати більшу успішність церковної політики порівняно із Тевтонським орденом (у випадку Польщі). Нижче наведено переклади з латини чотирьох документів, що прямо стосуються унійних перемовин на Констанцькому соборі у 1415 та 1418 рр.

²⁷ Спогади Сильвестра Сиропула II, 6: Les "Mémoires" du Sylvestre Syropoulos.... P.106; Loenertz R. Op.cit. p. 30-32; Гілл Д. Вказ. пр. С. 36.

Документ I.

Лист Владислава Польського на Констанцький Собор від 29 серпня 1415 р.²⁸:

Лист, відправлений королем Польщі Констанцькому соборові щодо повернення греків.

Найсвятіший Констанцький Соборе... Владислав, Божою милістю король Польщі та верховний князь Литви та спадкоємець Русі тощо... Оскільки, вельмишановні отці, вважаємо і незначну справу такою, що буде люб'язною найвищому Ісусу, тож невтомними трудами та чистою думкою дотримувати своєї католицької віри... тому... заохочуємо та молимо, щоб нашої вірі католицькій могли здійснювати прирости справами, яких розумом прагне... Подавець цих [листів], пан брат Феодор Константинопольський²⁹, генеральний вікарій Товариства генерального ордену проповідників, муж правовірний та відданий, як це його справи вочевидь показують, вправний у грецькій, татарській та латинській ідіомах (мовах), в листах багатьох князів християнської нашої віри різноманітно рекомендований, христовою любов'ю та вченням натхнений, представив себе нашої присутності... уклінним зі сльозами молінням... щоби ми за нього поручилися перед Вашими Милостями... щоби зміг вашими благосклонностями здійснити, що в душі його засіло для звеличення католицької віри визволителя найблагочестивішого людського роду. Звісно, як відомо Святим Отцям, досі маємо у нашому королівстві декотрих русинів, підданців наших, котрих ще не осяяло божественне світло: щоби звільненими від помилки на шлях незмірної істини... вирішили б ви... пана брата Феодора... мати... довіреним... Дано в Новому місті Корчині в четверг після свята блаженного апостола Варфоломія 1415 року.

До виступу п. А[льберта], єпископа Краковського, канцлера королівства Польщі.

²⁸ *Littera missa per regem Polonie concilio Constanciensi.... // Acta Concilii Constanciensis her. von H. Finke. B. III. Münster, 1926. P. 281-282*

²⁹ Феодор Хрисоверг, брат Андрія Хрисоверга.

Документ II
З промови Андрія Ласкаріса, архієпископа
Познанського, виголошеної 13 грудня 1415 р.³⁰:

Іншу точку зору кратко розглядаю, яка з боку кривавого та застарілого розколу у східній грецькій церкві ритуалами та церемоніями немало віддаляє від святого сповідування Римської та вселенської церкви та міцно і згубно чинить спротив, наскільки дозволяє впертість їх прелатів. Наскільки ж відторгнення вищезгаданих схизматиків та їхніх супутників, що віддалене тяглістю стількох років, і досі шкодить спасінню вірних, хто, хіба не слабкий розумом, цього не знає?.. І хоч би нас і відвертали, але знесеним є на цьому святому соборі моління за все це діло, даби зміг примусити тих з відділення, повернувшись до себе, прийти до єдності духа... Для цього, князі-прелати, король та герцог, ревнителі віри, себе пропонують Вашому Святійшеству придатними як через родинні зв'язки, оскільки син імператора Константинопольського взяв дружиною доньку вищеназваного пана герцога та породив потомство³¹, так і через розташування, оскільки і поряд, і прямо під владою їх пана короля та герцога владою така є множина греків згаданого грецького обряду, що і за місяць ніхто не зможе ані в довжину, ані в шир перейти зайнятий ними простір. І хто зможе тепер порахувати, скільки між ними в чудовий спосіб та з великими витратами було споруджено кафедральних церков, скільки місць віри та храмів святих. В них досі можна побачити, як своїм звичаєм відбувається шанування бога та виконуються таїнства. Багаторазово згадані князі, співчуваючи від щирого серця, вже давно і тепер не припиняють і не припинять докладати зусиль до засудження їх помилки. А по-друге, що через брата Феодора

³⁰ Der Liber Gestorum des Cerretanus // Acta Concilii Constantinensis her. von H. Finke, vol. II, p. 267-268.

³¹ Андрій Познанський, дещо помилково та явно перебільшуючи, говорив про шлюб між Анною, донькою московського великого князя Василя I та одночасно онукою (а не донькою) Вітовта, із Іоанном, сином Мануїла II, імператора Візантії.

з ордену Проповідників, освіченого у грецькій мові та святих письменах, для того відправленого на цей святий собор, а також і до ясновельможного римського короля, щоб вашим отцвствам від цих князів проголосити всенародно...

Документ III

З щоденника Гійома Філластра. Опис виступу Григорія Цамблака 25 лютого 1418 р.³²:

Наступної п'ятниці (18 лютого 1418 р.) в'їхав до Констанца пан Григорій архієпископ... русин віри грецької, прибувши для того, щоб опікуватися союзом греків та латинян у покорі Римській церкві.

В день 25-й лютого року тисяча 418-го, першого року пана Мартина V і 4-го [року] Собору Констанцького, Папа проводив загальну консисторію, в якій римський король був присутній та п. Григорій, архієпископ..., русин ордену святого Василя, котрий, кажуть, є митрополитом усієї Русі над 50-ма кафедральними церквами віри грецької, прийшов виказати пошану п. нашому Папі із шістьма пресвітерами свого ордену та був представлений у такий спосіб.

Коли возсідав п. наш Папа поміж понтифікалів, кардиналів та інших у звичний спосіб, увійшов у це місце архієпископ у супроводі архієпископа Гнезненського та єпископа Плоцького в Польщі та тричі приклонив коліна, після чого підійшов до паркету та став разом зі своїми [супутниками] в місце адвокатів перед очима Папи, де магістр Маврикій з Богемії, магістр теології, виголосив промову що пропонувала зусилля п. архієпископа віддавна прийти до віри та покори Римській церкві. Почуто, що [він] бажав здійснити об'єднання церкви та опікуватися, щоб зробилося [так] по всьому тому королівстві. Це прагнення після подання магістра Маврикія в письмі виказав та публічно зачитав³³. Його зміст такий:

³² Fillastres Gesta concilii Constanciensis // Acta Concilii Constanciensis / her. von H. Finke. В.ІІ. Münster, 1923. S.164-167.

³³ Quam intencionem in scriptis exhibuit post propositionem magistri Mauricii et fuit publice lecta. Важливо наголосити, що ця фраза не вказує прямо на особу того, хто зачитав листа, і враховуючи зворот

Велику вдячність висловлюю безсмертному Богові, Блаженнійший Отче, за те, що мене удостоїв у ці найновітніші дні після таких втрат такої тривалої та вкоріненої схизми св. Р. церкви стати біля Вашого Святійшества, найвищого та безсумнівного понтифіка та істинного вікарія Ісуса Христа. Вдячність також висловлюю тому ж всемогутньому Богові, Святійший Отче, за те, що через твою достойність розірвані та скинуті ті перепони людському спасінню католицькою вірою, човен Петра встановлений та розміщений у безпеці, виготовлений у настільки давні часи, а тепер повернутий до своєї гідності³⁴, і за те також, що в ці часи споглядаю таке, що віддавна хотів з найвищим бажанням і чути, і бачити, тобто мир та спокій святої віри католицької. Бо й справді, Блаженнійший Отче, багато нашим зовнішнім народностям збентежень думок принесла схизма, яка досі обтяжувала святу Римську церкву. І так як з найчисленнішими голосіннями бажали ми цієї святої унії, зазначені мир та спокій святої Божої церкви незмірну породжують вітиху та природну радість в усіх нас, хто ті області Русі замешкує. І ось я, Блаженнійший Отче, віддавна бажавши цієї священної унії, прибув до найхристияннішого мого пана, п.

«після подання Маврикія», напрошується висновок, що йдеться про когось іншого, вочевидь про самого Цамблака. Це ж підтверджує і наведений опис події Петера фон Пулькау, котрий прямо говорить про «усний виступ» архієпископа через перекладача. В той же час переважна більшість дослідників наголошують на тому, що листа зачитав магістер Маврикій і це твердження виступає одним із аргументів того, що текст листа не належав Цамблаку, але був складений самим Маврикієм.

³⁴ Порівняйте у Супрасльській промові: «Вы есте искуснии корьмчіе, иже корабль церковный и ко смиренія пристанищу тихому, и всяческих вѣтр прменному наставляюще». Тут і далі: Пелешенко Ю. В. Розвитокукраїнської ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XVI ст. Київ, 1990. С. 117-118. В цілому значна частина Супрасльської промови заповнена словами пошани до отців Собору. Відповідну роль у філластровій версії виконують слова пошани новообраному Папі та самій події завершення Західної схизми.

короля Польщі, та до п. герцога Вітольда, його брата³⁵, найвідданіших князів Ваших священних ніг, біля яких мені випало в ці часи опинитися та, більше того, перебувати. Тих ясновельможніших князів жертівністю та найвищою вірою віддавна я також сподвигнутий та схилений до сього святого бажання святої Римської церкви, щоби не один лише я запалав найвищою пристрасстю, але усіма своїми силами та усією своєю старанністю та пильністю намагався б і інших, наскільки можливо, до того святого бажання привести проповіддю та напучуванням їхнім руським способом мовлення. Із тих народів, Святійший Отче, багато хто стяжає це святе бажання, хто прагне цієї святої унії церкви.

Ось так молячи просив тих ясновельможних князів, що відрядили мене прийти до ваших найсвятіших ніг заради цієї найбільшої справи, щоби я також насолодився тим святим миром церкви Божої разом з іншими християнами, а до того щоби ще й молив, якими молитвами зможу, у Вашого Святійшества, щоби, оскільки Божою волею в особі Вашій найсвятішій Божа церква об'єднана з усією найвищою радістю, так саме і найвищою найсвятішою Вашою опікою та турботою приведена, хай станеться унія між тією Церквою Східною та святою Римською Церквою, хоча, Блаженнійший Отче, і перед тими моїми мольбами, які зараз ізливаю, як відчуваю, Святійшество Ваше усю опіку та турботу спрямовує на відновлення тих країв, хоча полишена є, можливо, думка на сьогодні про відновлення християнської віри через різноманітні та превеликі клопоти Вашого Святійшества. І сю найблискучішу працю Ваше Святійшество не позбавило уваги, але поміж іншими також явило турботу. І як спаситель світу Ісус Христос своїм стражданням сочетав та поєднав суцільно саму людську природу з божественною, так і да приведе Ваше Блаженство в сії дні до того, щоб наш рід сочетався зі святою Римською

³⁵ Супрасльська промова взагалі не містить згадок про патронів автора текста: ані про правителів Польщі, ані Литви, ані про Константинопольських ієрархів. Відповідно, вона позбавлена й нарративних автобіографічних елементів, присутніх у філластровому тексті.

Церквою. І да повернуться ці два роди блискуче та розкішно до попередньої їх добродушності та любові, котра добродушність через настільки тривалу схизму є відкинutoю та оберненою на ненависть та недоброзичливість³⁶. Прагне сієї найсвятішої унії, Блаженнійший Отче, також найясновельможніший господар мій, п. імператор Константинопольський, син Вашого Святійшества, також і патріарх того града та інші християнські народи тих країв, як вже ясно показано тим, що вже раніше було висловлено з того приводу в присутності Вашого Святійшества легатом самого найяснішого п. імператора, котрий цей предмет виклав у другій своїй попередній промові у цій країні. Наскільки це стосується усіх тих регіонів, з яких сюди, до Вашого Святійшества, я прибув, які коряться переважно пануванню та повелінню вищепойменованих найясновельможніших короля та князя, синів Вашого Святійшества, народи котрих коряться культові та обрядові своєї церкви, ці славні князі, які і в іншому, несуть опіку щодо розширення та приростання християнської віри, як це досить часто ставало відомим Вашому Святійшеству і з багатьох листів самих князів³⁷. Усю цю опіку виконують,

³⁶ Супрасльська промова: «Бог же смиренія, иже крестом срѣдостѣнія вражды разоривыи и соединивыи горня должим, тѣ да подвигнет обоя страны въ собраніе, и дух святый да послет въ сердца ваша, и слово дасть въ отверзєніе уст ваших, да по первому отець преданію, обновѣте благочестивное исповѣданіе вѣры, неприразившеся ни в чесомже иже от богодохновенных отець преданным догматом, и сѣдините церковь, юже добрый пастыр своею кровію стяжа, яко да множает о вас пребожественая славится Троица». В цілому треба сказати, що Супрасльська промова навіть відносно більше слів приділяє перспективі поєднання церков. Її можна таким чином вважати навіть більш уніатською, ніж латинський текст, як це не парадоксально.

³⁷ Ця характеристика сучасного стану є нейтрально католицькою за походженням. Супрасльський текст же акцентує на тому, що різні канони не мають розділяти єдину церкву: «Доколѣ єдиная церкви християнская на двѣ славѣ раздѣляется. И како же и наречется християнская церкви, не имящия Христова съединеніе?! Христос бо съедини нас крещеніем і евангелием и ко волной страсти грядыи, отца помолі о нас, рек: ”Отче сътвори их да будутъ єдино, яко же и мы

щоби народи, їхнім повелінням покорні, що відлучені від лона святої Римської Церкви, як того бажають ревнителі християнської віри, повернулись до єдності церкви, для служби тому, щоби шляхом должним та чесним, як і звичним, а саме через собор конгрегації, так щоби з обох сторін зібралися досвідчені та освічені в праві, які розрішили би складнощі віри і ті розбіжності між тими народами зі святою Римською Церквою³⁸. Буде ж очікуваним, Блаженнійший Отче, що [s.s.] проявить істину, але не дозволить стільком народам бути відчуженими один від одного. Отже, да погодиться Ваше Блаженство, Святіший Отче, в теперішні часи, як і обіцяно! Багато святих понтифіків, попередників Вашої Святійшості, не сумніваюсь, прагнули теперішнього бажання тих народів, і не відаю, чому з волі Бога не досягли вони цього. Найщасливішим же є Ваше Святійшество, що сього дня дочекалося, щасливі також і ми, кому дано те бачити та рук до того докласти! Отже, Блаженнійший Отче, що є уподібненням Вашого Святійшества або Петру, вікарію Христа, чий престол займаєш, або Павлу, найсвятішому доктору, чії труди по наверненню народів до віри Христової є найпомітнішими, да не відкладеться довше та найясніша праця, але як можливо скоріше будуть відряджені відповідним чином особи, котрі своєю благоуханною мовою та святим життям зведуть ті народи та приведуть їх до єдності святої матері церкви та до Божого миру та найповнішої любові, що посприяє сій найсвятішій справі! Се святе бажання спонукало мене, Отче Блаженнійший, сії труди прийняти на себе та прибути з найбільшою любов'ю та милістю до присутності Вашого Святішейства. Отже сподіваюся побачити все, на що понадіявся у Вашому Святійшестві, оскільки маю

єдино єсмы". Нынѣ же не єдино, но имя убо єдино, єже Христос. Славы же и мудрованія разна, вѣра яже во Троицу єдина, исповѣданіє же не сѣгласно».

³⁸ Ця програмова думка є спільною для обох версій промови Цамблака: «Сънидемся убо и господіє и отци, и стяжемся добрым истязанієм, и изъвоспросимся добрым и сѣвопрашанієм, братскы, а не по строгости, богоугоднѣ, а не свое вгодне, истинно, а не лестивно, смирено, а не гордостно, любомудрѣно, а не любопрително, апостолскы, а не фарисѣискы».

повертатися, побачивши найкращі бажання та розпорядження щодо цієї святої справи Вашого Святійшества, да оберігає довічно Бог його незаплямованим! Амінь.

Після оголошення тієї хартії п. Папа відповів, привітавши наміри його, що можна було б обдумати, що для здійснення того мало бути підготовлено та що спосіб здійснення, та призначити день.

Після того були оголошені листи короля Польщі та п. Александра або ж Вітольда, великого герцога Литви, звернені про те до п. Папи. Далі ж архієпископ Григорій виказав пошану Папі та був допущений до цілування ноги, руки та вуст, так само і його супутники. І так пішов собі³⁹.

Документ IV

Лист Папи Мартина V синам візантійського імператора Мануїла II від 6 квітня 1418 р.⁴⁰

Мартин *тощо*. Коханим синам благородним мужам Іоанну, Феодору, Андроніку, Константину, Димитрію та Фомі, синам найлюбезнішого сина во Христі Мануїла, ясновельможного імператора Константинопольського, шлю вітання *тощо*.

Личить найвищій владі нашого апостольського та пастирського покликання здійснювати пильнування, щоби за прикладом вічного Пастиря, обов'язки котрого своєю дбайливою добротою несемо на землі, можемо піклуватися про благо всіляких, допомагати всім, проникатися в глибині любов'ю до всіх сукупно, окремо співчувати немічним та духовно їх зціляти; але найбільше творити добро нашим

³⁹ Говорячи словами Дж. Гілла: «геть зі сторінок історії, бо ж нам нічого не відомо про його повторну зустріч з папою та й узагалі про його пізнішу долю» (с. 38).

⁴⁰ Raynaldo O. *Annales Ecclesiastici ab anno MCXCVIII ubi card. Baronius desinit. Tomus 18. Romae, 1659. an. 1418, 17.* Той же лист: Ceccone E. *Studi storici sul Concilio di Firenze con documenti inediti o nuovamente dati alla luce sui manoscritti di Firenze e di Roma. Doc. I. p. 227-228.*

ближнім у вірі, відповідно до вчення блаженного Павла, і надзвичайно сильно прагнемо сприяти поверненню та спасінню всіх тих, хто пишається іменем та покликанням християнськими. Тому тяжко та з великим сердечним болем зносимо величезні збезлюднення Греції, втрати та небезпеки спустошення тієї пречудової імперії та найбагатолюднішої частини Церкви, при якій квітла віддавна мудрість, зростала військова міць та честь, а також (що стоїть поперед усього) сяяла та виблискувала християнська віра.

Отже бажаємо, наскільки з Божою та нашою честю зможемо до неї зглянутися, щоби піднести ліки від давнього розділення Грецької від послухання святей Римській церкві та благородно співдіяти викоріненню цілої схизми тієї, аби не було в подальшому, оскільки не має бути, різниці між латинянами та греками, але всі в одній отарі господній в його хліву, котрий є Церква, під тим пастирем вікарієм Ісуса Христа могли б бути Божими воїнами та йшли б єдинодушно до дому Божого в згоді. Ось чому ми благосхильно зважили на обітницю найдорожчого во Христі сина Мануїла, імператора Константинопольського, вашого ясновельможного батька, котрий, для більш зручного та більш придатного повернення до стародавнього загального миру та примирення взаємного всіх Христових шанувальників всіх областей, нас принижено уклінно молив, щоби ми знайшли вільну можливість скріплення шлюбом вас, синів його, та кого-завгодно з вас, з дружинами віри та відданності та послухання святої Римської Церкви. З цим Наша Світлість рішуче розслідуємо, як бути з цією найкориснішою справою миру, та відчуваємо добре уповання в Господа щодо Ваших Шляхетностей, що заради вашого уподібнення батьківській побожності з часом розквітне справа такого спасіння та отримає він у долю щасливе здійснення очікуваного миру та союзу. До того ж з вартим віри донесенням багатьох, що вивчають умови та звичаї тих областей, будемо обізнані що, разом з уважно обміркованими властивістю обставин та дбайливістю в теперішньому часі, такий шлюбний контракт зміг би бути корисним для вищезгаданого повернення. Звідси вам та кому-завгодно вашим з самими дружинами у побожності та вірі тієї ж святої Римської Церкви нам та

апостольському престолу слухняно покірним, як сказано раніше, цим відступаємо вільну можливість скріпити шлюби. Бажаємо, однак, щоб ті жінки могли завжди додержуватися віри, сповідання та послухання самій святій Римській та вселенській Церкві та перебувати у пошані та благоговінні щодо нашого та апостольського престолу, як без шкоди божественому закону та православної вірі, або ж без приниження Спасителя: послабляємо всі кари та інше, що супроти вищезгаданого іти могли б або так чи інакше цьому противитися, постановами апостольськими, декретами загальних Соборів та іншим, що жодним чином не протиречать.

Тож жоден *тощо*, не сміє порушити наші рішення, бажання та послаблення *тощо*.

Якщо однак хто *тощо*.

Дано в Констанці, у VIII іди квітня, року I.

І. В. Немченко

РОБЕРТ ФІЛМЕР ТА ЙОГО ТРАКТАТ «ПАТРІАРХ»

Роберт Філмер (1588–1653) – англійський політичний мислитель доби революції середини XVII ст. – не занадто відомий українському науковому загалу. Втім цей автор низки оригінальних політичних творів, широко освічений інтелектуал, знавець англійського загального права є в багатьох сенсах помітною фігурою в історії політичної думки та гострого ідейного протистояння часів двох революцій в Англії XVII ст.

Сучасник революції середини XVII ст. століття, Філмер займав у громадянському конфлікті відверто роялістські позиції. Однак його погляди на владу, державний суверенітет та політичний устрій Англії принципово відрізнялись від переконань більшості роялістів, які плекали ідеали «змішаної» монархії та правління короля в Парламенті. Твори Філмера містили теорію необмеженого державного суверенітету і апологію абсолютної монархії, підкріплені патерналістською аргументацією. Йдеться про так звану «адамітську теорію», що зводить витoki політичної влади як такої до влади біблійного Адама над своїм потомством. Найбільш повно ідеї Р. Філмера викладені в його трактаті «Патріарх».

Трактат не було видано за життя його автора, що згодом спонукало дискусії щодо часу його написання. Твір вперше вийшов друком лише у 1680 р. Збереглися також два рукописи «Патріарха», так звані Кембриджський та Чиказький манускрипти (останній був закуплений бібліотекою Чиказького університету в 1929 р.).

Суттєвою обставиною є те, що Філмер не був публічною фігурою. Коло його спілкування було досить елітарним, це був гурток істориків, поетів, юристів, політичних мислителів, який збирався в його маєтку Іст Саттон парк у графстві Кент¹.

¹Першу докладну біографію сира Роберта створив англійський історик політичної думки Пітер Ласлетт, який був і першим сучасним видавцем «Патріарха»: Laslett P. Introduction // Patriarcha and Other Political Works of Sir Robert Filmer / Ed by P. Laslett. Oxford, 1949.

Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. Філмер видав кілька політичних робіт, порівняно невеликих за обсягом і гостро полемічних за змістом. Це праці, видані 1648 р. – «Велике розслідування фригольдера»², «Анархія обмеженої чи змішаної монархії»³, «Необхідність абсолютної влади всіх королів»⁴, та 1652 р. – «Спостереження щодо походження політичної влади ...», де Філмер полемізує з кількома видатними мислителями – Т. Гоббсом, Дж. Мілтоном, Г. Гроцієм та Ф. Хантоном⁵, «Спостереження стосовно «Політики» Арістотеля щодо форм правління»⁶ та «Наставлення щодо послуху владі в небезпечні чи сумнівні часи»⁷. Усі ці твори були видані анонімно і, вочевидь, не мали широкого суспільного відгосолу. Варто зазначити, що вони написані, як і «Патріарх», англійською

Друге видання оригінального тексту належить Йоганну Саммервіллу: Sir Robert Filmer. Patriarcha and Other Writings. Ed. by Johann Sommerville. Cambridge Texts in the History of Political Thought. First published in 1991. Трактаг перевидавався у 1996, 1999 та 2000 рр.

² Freeholder's Grand Inquest touching Our Sovereign Lord the King and His Parliament (1648). Деякі історики висловили сумніви щодо авторства Філмера: Allen J. W. Social and Political Ideas of Some English Thinkers of the Augustan Age 1650–1750. L., 1928.; Weston C.C. The Authorship of «The Freeholder's Grand Inquest» // English Historical Review. 1980. V.95. No374. К. К. Вестон вважає, що автором «Великого розслідування фригольдера» був роялист Роберт Голборн.

³ The Anarchy of a Limited or Mixed Monarchy or a Succinct Examination of the Fundamentals of Monarchy, Both in this and other Kingdoms, as well about the Right of Power of Kings as of the Originall of Natural Liberty of the People (April 1648)

⁴ The Necessity of the Absolute Power of all Kings (1648). Робота є добіркою перекладів з трактату «Шість книг про державу» Жана Бодена – політичного мислителя, який значно вплинув на Р. Філмера.

⁵ Observations concerning the Original of Government upon Mr. Hobs his 'Leviathan', Mr. Milton 'Against Salmasius', H. Grotius 'De Jure Belli', Mr. Hunton's 'Treatise of Monarchy' (1652).

⁶ Observations upon Aristoteles Politiques Touching Forms of Government (1652).

⁷ Directions for Obedience to Government in Dangerous or Doubtful Times (1652).

мовою, тоді як не всі сучасники Філмера відмовились від латини і принаймні дублювали свої витвори латинською мовою.

В англофонній літературі існує кілька версій датування написання «Патріарха». Так, Питер Ласлетт вважав, що трактат було створено Філмером наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. XVII ст.⁸ На думку Джона Веллейса, твір був написаний не раніше 1642 г., а ймовірно – у 1648 р.⁹ У такому випадку це була третя за послідовністю робота Філмера. Річард Так у полемічній статті, спрямованій проти версії Дж. Веллейса, доводив, що «Патріарх» був написаний ще у 1628–31 рр., а потім лише дороблявся автором й був завершений у 1642 р.¹⁰

Не маючи доступу до двох згаданих вище манускриптів «Патріарха», ризикнемо висловити деякі судження, спираючись на текст, виданий 1680 р. *Terminus post quem* – згадка про *покійного* короля Якова I Стюарта (I,15), який помер 1625 р. Його наступник Карл I (1625–1649) не згадується Філмером серед англійських королів, які були позбавлені трону, як Едуард II та Річард II (II, 18). Більш приближене до дійсності датування підказують розсуди Філмера наприкінці другого розділу про «нещодавнє повстання» та про англійського короля, який має бунтівних підданців (II, 18). Нарешті вельми красномовною є фраза про «щойно вигаданий поділ підданців на роялістів і патріотів» (I,1). Отже логічно припустити, що твір був написаний на початку першої громадянської війни, тобто підтримати версію 1642 року.

Видається безсумнівним, що «Патріарх» за походженням і сутністю був пов'язаний з періодом Англійської революції середини XVII ст., і аналізувати його зміст можливо лише враховуючи цей ідейно-політичний контекст. Однак доля трактату виявилась химерною: гучна та навіть скандальна відомість очікувала трактат майже тридцять років після того, як його автор був похований в Іст Саттон парку в 1653 р.

⁸ Laslett P. Introduction.

⁹ Wallace J.M. The Date of Sir Robert Filmer's «Patriarcha»// Historical Journal. 1980. V.23. No 1.

¹⁰ Tuck R. A new date for Filmer's «Patriarcha»//Historical journal. 1986. V.29. No 1.

«Патріарх», як вже згадувалось, був вперше виданий в 1680 р., й ім'я його автора вперше було вказане. Метою видання був захист політичних інтересів Стюартів в умовах гострого протистояння, пов'язаного з проблемою наслідування престолу (так званого Exclusion Crisis 1679–1681). Не дивно, що трактат відразу ж став об'єктом жорстких критичних атак з боку представників ранньовігської опозиції – Джеймса Тіррелла, Олджернона Сіднея та ін. Перший зі своїх двох трактатів про політичну владу Джон Локк – ідеолог Славної революції 1688 р. – побудував цілком на критиці «Патріарха» Роберта Філмера.

Зміст цієї своєрідно однобічної полеміки – окреме питання¹¹. Зазначимо тільки, що внаслідок зусиль критиків «Патріарх» надовго здобув репутацію абсурдної книги, а інтелектуал та ерудит сер Роберт – безглузкого дурня. Лише в академічній літературі ХХ ст., поступово сформувався об'єктивний погляд на ідейну спадщину та особистість мислителя¹².

Своєрідна доля трактату «Патріарх», що пов'язала його з обома Англійськими революціями ХVІІ ст., обумовлює підвищений інтерес до його вивчення, не кажучи вже про актуальність пошуків місця цього твору та політичної спадщини Р. Філмера взагалі в історії англійської та європейської політичної думки.

«Патріарх» досі не був перекладений українською (та російською) мовою. Нижче ми пропонуємо український переклад перших двох розділів трактату сера Роберта Філмера.

¹¹ Нам вже доводилося писати про це: Немченко І. В. К вопросу о ренессансных традициях в английской политической мысли ХVІІ века: Олджернон Сидней и Роберт Филмер // Древнее Причерноморье. Вып. ІХ / Глав. ред. І. В. Немченко. Одесса, 2011. С. 335–342; еє же. Роберт Филмер и Олджернон Сидней: адамитская теория под огнем критики// Древнее Причерноморье. Вып. Х / Глав. ред. І. В. Немченко. Одесса, 2013. С. 463–470.

¹² Див. Немченко І. В. Игры контекстов: политическое учение Роберта Филмера в англофонной историографии // Стародавнє Причорномор'я. Вип. ХІ. / Голов. ред. І. В. Немченко. Одеса, 2016. С. 379–385.

Роберт Філмер
Патріарх:
або природна влада королів
Розділ I

Про те, що перші королі були батьками сімей

1. Від початку розквіту схоластичного богослов'я існувала загальна думка, яку підтримували як богослови, так й інші освічені люди, що стверджує:

«Людство природно, від народження наділене свободою від будь-якого підпорядкування та свободою вибору форми правління, яка йому подобається, і що влада, яку має будь-яка людина над іншими, спочатку була їй надана згідно із розсудом народу (*multitude*)».

Ця доктрина вперше вилупилась у школах, і її виходжували всі наступні паписти... Богослови реформованих церков також підтримали її, і прості люди скрізь ніжно її обіймають як найбільш сприятливу для роду людського, тому що вона марнотратно роздає частки свободи найпідлішим, які звеличують свободу так, немовби висота людського блаженства знаходиться лише в ній, ніколи не згадуючи, що бажання свободи було першою причиною падіння Адама.

Але хоча ця вульгарна думка останнім часом здобула чудову репутацію, все ж її не можна знайти у стародавніх отців та докторів первісної Церкви. Вона суперечить вченню та історії Священного Писання, постійній практиці всіх давніх монархій та самим принципам природного закону. Важко сказати, чи вона є більш помилковою в богослов'ї або небезпечною в політиці.

Однак на основі цієї доктрини і єзуїти, і деякі ревні прихильники Женевської дисципліни вибудували небезпечний висновок, який полягає в тому, що народ, чи безліч (*multitude*), має владу карати або усувати правителя (*prince*), якщо він порушує закони королівства; такими є Парсонс і Б'юкенен. Перший, під ім'ям Долмен, у третьому розділі своєї першої книги намагається довести, що королі були законно покарані своїми народами (*by their commonwealths*). Останній у своїй книзі «*De Jure Regni apud Scotos*» підтримує свободу людей позбавлятися свого правителя. Кардинал Беллармін та Кальвін обидва дивляться в той же бік.

Це жахливе твердження, згідно з яким королі підлягають осуду та усуненню з боку своїх підданців, є, як вважають його автори, необхідним наслідком попереднього положення про гадану природну рівність та свободу людства та свободу обирати яку завгодно форму правління...

Я не хочу ставити під сумнів або сваритися через права чи свободи цього чи будь-якого іншого народу; моє головне завдання – дізнатися, від кого вони вперше прийшли, не оспорювати, що вони таке і скільки їх є, а обговорити, чи походять вони від законів природної свободи чи від милості та щедрості князів. Моє бажання і сподівання полягають в тому, щоб народ Англії мав і насправді користувався такими ж широкими привілеями, як і будь-яка нація під небом; найбільша ж у світі свобода – якщо гідно розсудити – жити під владою монарха. Це Magna Charta цього королівства; всі інші покази або приводи свободи – це лише кілька ступенів рабства і свобода тільки знищувати свободу...

Колишні автори надавали забагато довіри витонченим схоластам, які, щоб певно посунути короля нижче папи, вважали найбезпечнішим курсом просування народу вище за короля, що так папська влада могла би зайняти місце королівської. Таким чином багато невігласів піддалися омані та повірили, що людина може стати мучеником за свою країну, зрадивши свого правителя (prince); тоді як щойно вигаданий поділ підданців на роялістів і патріотів є протиприродним, оскільки зв'язки між королем і народом є такими сильними, що їхнє благополуччя є обопільним.

2. Щоб зробити очевидними підстави питання про природну свободу людства, я викладу кілька пасажів із кардинала Белларміна, які найкраще розкриють сутність цієї полеміки.

Світська, чи цивільна, влада встановлена людьми, вона належить народу, доки він не дарує її правителю. Ця влада перебуває відразу в усій безлічі (multitude), яка є її суб'єктом, бо ця влада є в божественному законі, а божественний закон не надав цієї влади жодній окремій людині. Якщо виключити позитивний закон (закони держави – І.Н.), не залишається причини, з якої серед безлічі людей, які є рівними, один, а не

інший має панувати над рештою. Безліч (multitude) надає владу одному або більшій кількості людей згідно з тим самим природним законом; бо загальний (commonwealth) не може здійснювати цю владу; отже він повинен віддавати її одній людині або кільком. Від згоди безлічі залежить поставити над собою короля, консула чи інших магістратів; і якщо буде для того законна причина, безліч може змінити королівство на аристократію чи демократію.

... Перш ніж розглянути або спростувати ці доктрини, маю зробити певні невеликі зауваження стосовно його слів:

По-перше, Він (Беллармін – І.Н.) каже, що за законом Божим влада відразу перебуває в народі; цим він робить Бога безпосереднім автором демократичного устрою; бо демократія – це не що інше, як влада народу. Якщо це правда, то не лише аристократії, але й усі монархії взагалі є протизаконними, бо створені – як він вважає – людьми, тоді як демократію обрав сам Бог.

По-друге, Він вважає, що хоча демократія є Божим велінням, все ж люди не мають влади скористатися владою, яку їм дав Бог, а мають лише владу віддати владу. Звідси випливає, що демократичного правління не може бути, адже він говорить, що люди повинні віддавати свою владу одній людині або кільком, а цим створюється або царський, або аристократичний устрій ... І чому тоді він каже, що народ може змінити королівство на демократію?

По-третє, Він робить висновок, що якщо буде законна причина, то народ може змінити королівство. Тут я хотів би знати, хто судитиме про законність цієї справи? Якщо безліч – бо я бачу, що ніхто інший не може – то це згубний і небезпечний висновок.

3. Щоб відповісти на цей довід, що виходить з природної рівності людей, спершу скористаюся допомогою самого Белларміна, чий власні слова такі: «Якби багато людей були разом створені з землі, вони всі мали б бути князями (princes) над своїми нащадками». У цих словах ми маємо очевидне визнання, що творіння зробило людину правителем своїх нащадків. І справді, не тільки Адам, але наступні патріархи мали по праву батьківства царську владу над своїми дітьми. Не сміє

Беллармін заперечувати й це. Про те, що патріархи, каже він, були наділені царською владою, свідчать їхні вчинки; бо як Адам був паном (lord) над своїми дітьми, так і його діти мали командування і владу над власними дітьми, але все ж таки з підпорядкуванням першому батькові, який є найвищим господарем (lord-paramount) над дітьми своїх дітей усіх поколінь, як дід свого народу.

4. Я не бачу тоді, як діти Адама чи будь-якого іншого чоловіка можуть бути вільними від підпорядкування батькам. І ця підданість дітей є джерелом усієї царської влади, за наказом самого Бога; з цього випливає, що Богом встановлена не тільки цивільна влада як така, а й навіть її доручення саме старшим батькам. Це цілком прибирає те нове і широко розповсюджене розмежування, яке приписує Богові тільки владу вселенську та абсолютну, а владу вибору особливої форми правління залишає народу.

Владу Адама над цілим світом по праву успадкували патріархи. Вона була

такою ж великою та широкою, як абсолютне панування будь-якого монарха з моменту творіння. Що стосується права життя і смерті, ми знаходимо, що Юда, батько, виголосив смертний вирок Тамарі, своїй невістці, за те, що вона зображала повію. «Виведіть її, - каже він, - і нехай буде спалена»¹³. Торкуючись війни, ми бачимо, що Авраам командував армією з трьохсот вісімнадцяти солдатів своєї власної родини¹⁴. Та Ісав зустрів свого брата Якова із чотирма сотнями людей¹⁵. Для встановлення миру Авраам уклав союз з Авімелехом і підтвердив статті присягою. Ці дії – судовий розгляд тяжких злочинів, ведення війни та укладення миру – є найголовнішими ознаками «суверенітету» будь-якого монарха...

5. Не тільки до Потопу, але й після нього ця влада патріархів продовжувалась, як частково доводить саме слово «патріарх». Ной поділив весь світ між своїми трьома синами, бо від них весь світ залюднився, згідно з благословенням, даним

¹³ Буття 38:24.

¹⁴ Буття 14:14.

¹⁵ Буття 33:1.

йому та його синам: «Плодіться й розмножуйтеся, та наповнюйте землю!»¹⁶. Більшість найкультурніших народів землі прагне вивести свій родовід від когось із синів чи племінників Ноя, які були розкидані за кордони після Вавилонського змішування. У цьому розсіянні ми, безумовно, маємо знайти встановлення царської влади (regal power) в усіх королівствах світу.

Поширена думка, що при сплутанні мов було створено сімдесят дві різні нації, які не ... мали керівників чи правителів і вільно обирали таких правителів чи правління, які були їм до вподоби, але це були окремі сім'ї, які мали отців для правління над ними, завдяки чому виявляється, що навіть у сум'яттях Бог дбайливо зберіг владу отців, поширюючи різноманітність мов відповідно до різноманітності сімей, бо це так ясно видно у тексті. По-перше, після перелічення синів Яфета, висновок такий: «Від них відділилися острови народів у їхніх краях, кожний за мовою своєю, за своїми родами, у народах своїх»¹⁷. Так сказано: «Оце сини Хамові, за їхніми родами, за мовами їхніми, у їхніх країнах, у їхніх народах»¹⁸. Ми також читаємо: «Оце сини Симові, за їхніми родами, за мовами їхніми, у їхніх країнах, у їхніх народах. Оце роди синів Ноевих, за нащадками їхніми, у їхніх народах. І народи від них поділились на землі по потопі»¹⁹...

6. Але як би не був неясним спосіб цього поділу, найпевніше самий поділ відбувався по сім'ях, які походили від Ноя та його дітей, і де отці були главами та князями (princes).

Серед них був Німрод, який, без сумніву, як стверджує сер Уолтер Релі, по праву був паном, або королем, у своїй родині; втім він протиправно розширив свою імперію, захопивши силоміць права панів інших родин; і в цьому сенсі його можна вважати автором і першим засновником монархії. І всі, хто приписує йому первісну царську владу, вважають, що він здобув її шляхом тиранії чи узурпації, а зовсім не будь-яким

¹⁶ Буття 9:1.

¹⁷ Буття 10:5.

¹⁸ Буття, 10:20.

¹⁹ Буття 10:31–32.

належним вибором людей чи народу, чи будь-якою згодою з ними.

Філмер стверджує, посилаючись на Книгу Буття, що патріархальною владою володіли Авраам, Ісаак, Яків, а також діти Ізмаїла та Ісава.

7... Спочатку королі не мали таких великих володінь, як в наші дні. *(Філмер наводить біблійні приклади) ...*

Цезар знайшов у Франції більш королів, ніж там зараз є герцогів, а при його плаванні на цей острів він знайшов чотирьох королів у нашому графстві Кент. Ці купи королів у кожного народу є аргументом на користь того, що їхні території могли бути лише маленькими, і це сильно підкріплює наше твердження, що зведення королівств починалося саме з розрізнення родин.

Філмер далі зазначає, що отецьке (paternal) правління тимчасово перервалося у зв'язку з перебуванням народу Ізраїлю в Єгипті, а після звільнення Бог обрав Мойсея, а потім Ісуса Навина, щоб вони правили замість верховних батьків. Коли ж Бог дав царів (kings) народу Ізраїлю, давнє право прямого успадкування батьківської влади було відновлене.

8. Може здатися абсурдним твердження, що царі зараз є батьками свого народу, оскільки досвід свідчить про протилежне. Насправді, всі царі не є природними батьками своїх підданців, але всі вони або є, або їх слід вважати, наступними спадкоємцями тих перших праотців, які спочатку були природними батьками всього народу...

Після смерті перших отців та зміни кількох поколінь їхніх спадкоємців замість слова «патріарх» увійшли до обігу титули «князь» (prince) або «король». Отже навіть дитина, яка отримує королівську владу у спадок, має стосовно народу права батька і титул «Pater Patriae».

9. Може виникнути питання, що стане з правом на батьківство, якщо корона позбавиться спадкоємця, чи не перейде воно до народу? Відповідь така: тільки через недбалість та невігластво люди втрачають знання про справжнього спадкоємця, бо спадкоємець завжди є. Якщо б сам Адам був ще живий і тепер готувався померти, то напевно, що його

спадкоємцем стала би одна людина, лише одна на світі, хоча знання, хто має бути цією людиною, зовсім втрачене.

Із визнання цього невігластва людей жодним чином не впливає, що за відсутністю спадкоємців верховна влада передається народу (multitude) і він має владу правити і обирати правителів, яких йому завгодно. Ні, королівська влада повертається (escheats) в таких випадках до князів та незалежних голів родин, бо кожне царство (kingdom) розкладається на ті частини, з яких спочатку було створено. Ми знаходимо, що через об'єднання великих родин чи дрібних королівств були вперше зведені більші монархії; і до такого становища, як у свою першу матерію, вони багато разів повертаються знову. А оскільки залежність стародавніх фамілій часто затьмарена або стерта з пам'яті, мудрість усіх або більшості правителів неодноразово визнавала за потрібне прийняти у якості глав сімей та правителів провінцій тих, чії заслуги, здібності чи статки облагородили їх, або зробили їх ...гідними таких царських милостей. Усі ці найвищі глави та отці мають право укласти угоду щодо об'єднання або передання свого батьківського права на суверенну владу кому забажають; і той, кого так обрали, не претендує, що одержав владу від народу, але від самого Бога, від якого він отримує королівське право загального (universal) батька, хоча й засвідчене главами народу.

Якщо Богові завгодно, щоб виправити князя (prince) чи покарати людей, допустити відсторонення князів та поміщення інших на їх місце через заколот знаті або повстання народу, то у всіх таких випадках суд Бога, який має владу дарувати й забирати царства, є найсправедливішим; але дії людей, які виконують Божі рішення без доручення, є гріховними та проклятими. Бог використовує неправедні вчинки людей і направляє їх на виконання Його праведних постанов.

10. В усіх королівствах, або державах, світу, чи то правитель є верховним батьком народу, чи справжнім спадкоємцем такого батька, чи він прийшов до корони як узурпатор, або через обрання знаттю чи народом, або в будь-який інший спосіб, мала чи велика кількість людей править державою, все одно – влада, яка належить одному або багатьом,

або всім цим, є тільки правом і природною владою верховного батька. Існує і триватиме до кінця світу природне право верховного батька над кожною спільнотою (multitude), хоча, за таємницею Божої волі, багато хто спочатку видобуває її найбільш несправедливим шляхом ...

Якщо ми порівняємо природні права батька та короля, то знайдемо, що вони співпадають і не розрізняються ні в чому, окрім широти, або протяжності: як батько над однією родиною, так король, як батько над багатьма родинами, поширює своє піклування, щоб оберігати, годувати, одягати, повчати та захищати цілу спільноту (commonwealth). Його війна, його мир, його суди та всі його суверенні дії спрямовані тільки на те, щоб зберегти та роздати кожному підлеглому та нижчому батьку та його дітям їхні права та привілеї, так що всі обов'язки короля підсумовані в універсальному батьківському піклуванні про свій народ.

Розділ II

Правити або обирати правителів є неприродним для людей

1...Оскільки Писання не є сприятливим щодо свободи людей, багато хто звертається до природного розуму, а також до авторитету Арістотеля.

Філмер цитує грецький фрагмент з третьої частини «Політики» Арістотеля і критикує неточний, з його точки зору, латинський переклад, що здійснив Д. Ламбен. Саме через недоліки перекладу встановилася думка, що Арістотель був прихильником природної рівності людей, з чим Філмер не згоден. На підтвердження він апелює до Казобону, який вважав, що нові латинські переклади Арістотеля потребують коригування. На думку Філмера, перша частина «Політики» цілком співзвучна з Писанням. Селище є об'єднанням сімей, і першими правителями були царі (kings).

У «Політиці» Арістотеля природний розум не знаходить підтвердження природної свободи народу.

Також раніше за нього божественний Платон дійшов висновку, що держава є не що інше, як велика родина. Я знаю, що з цього питання Арістотель свариться зі своїм вчителем, втім найбільш несправедливо; бо в цьому він суперечить власним

принципам, оскільки вони обоє згодні щодо походження цивільного правління від правління первинного. Без сумніву, історія творіння, що її написав Мойсей, наводила цих двох філософів у з'ясуванні цього спадкоємного підпорядкування, виведеного із законів перших отців, згідно з правилом Іоанна Златоуста: «Бог створив весь людський рід з одного чоловіка, щоб він міг навчити світ бути керованим царем (king), а не безліччю».

Незнання Творіння спричинило кілька помилок серед язичницьких філософів. Полібій, хоч в іншому найглибший філософ і розсудливий історик, але тут спотикається; бо, шукаючи походження цивільних суспільств, він вигадує, що безлічі людей після потопу, голоду або мору збираються разом, як стада великої рогатої худоби, без будь-якої залежності, аж до того, як найсильніші тілом і найсміливіші розумом не здобудуть панування над своїми побратимами, «як це буває, – каже він, – серед биків, ведмедів та півнів»...

2. Суарес, єзуїт, повстає проти царської влади Адама і наводить такі аргументи на захист свобод і вольностей народу:

За правом творіння Адам мав лише економічну владу, але не політичну. Він мав владу над своєю дружиною та батьківську владу над своїми синами, доки вони не були звільнені. З часом він також міг мати слуг і повну сім'ю, і в цій сім'ї він міг мати повну економічну владу.

Але після того як сім'ї стали множитися, а чоловіки відділятися і ставати на чолі кількох сімей, вони мали таку ж саму владу над їхніми сім'ями. Але політична влада не розпочалася, поки сім'ї не почали збиратися в одну ідеальну громаду; ... отже, ми не можемо сказати, що Адам природно мав політичну першість у цій спільноті; це не може бути доведено будь-якими природними принципами, тому що тільки за природним законом жоден прародитель не повинен бути також царем над своїми нащадками. І якщо це не впливає з принципів природи, ми не можемо сказати, що Бог спеціальним даром чи провидінням дав йому цю владу, бо немає одкровення щодо цього, ані свідчення Святого Письма (Суарес).

Тоді як він змушує Адама мати «батьківську владу» над своїми синами, і тим не менш обмежує цю владу однією

родиною, він, здається, або уявляє, що всі діти Адама жили в одному будинку і під одним дахом з батьком, або ж, якщо тільки хтось із його дітей жили поза його домом, вони переставали бути підвладними і таким чином ставали вільними. Зі свого боку я не можу повірити, що Адам, хоч і був єдиним монархом світу, мав такий просторий палац, який міг би містити таку значну частку його дітей. Ймовірно, якась пересічна хата чи намет слугували йому для утримання свого двору. Важко уявити, що він втрачав частину своєї влади через те, що діти перебували (lay) поза стінами його будинку. Але якщо Суарес дозволить вважати всіх дітей Адама його родиною...; і що всі, що були під його владою (commands), були з його родини, хоча вони мали багато дітей та одружених слуг, в яких теж були діти, то я не бачу причин, чому ми не можемо назвати сім'ю Адама державою (commonwealth), хіба що ми будемо сперечатися про слова, бо Адам, що жив дев'ятсот тридцять років і бачив сімвісім поколінь нащадків, мав командувати такою великою кількістю своїх дітей та їх потомства, яка далеко перевищує населення багатьох республік (commonwealths) та королівств.

3. Для підтвердження свого розуміння сім'ї як маленької держави і для спростування ідей Суареса Філмер звертається до авторитету Жана Бодена, Арістотеля, Харонда, Епіменіда Критського. Він здійснює також короткий лінгвістичний аналіз поняття «family».

Та нехай Суарес розуміє сім'ю Адама, як йому подобається, якщо тільки він визнає, а він мусить це зробити, що Адам і патріархи мали абсолютну владу над життям і смертю, миром та війною у своїх домах чи родинах, він повинен дозволити нам принаймні називати їх царями своїх домів чи родин; і якщо вони є такими за природним законом, яка свобода залишається для їхніх дітей?

4. Філмер стверджує, що дорослі діти не звільняються від влади батьків, наводить приклади з Біблії (закон Мойсея) та законів різних країн і народів.

Також за законами персів, народу Верхньої Азії та галлів і за законами Вест-Індії батьки мають владу життя і смерті над своїми дітьми.

Це відбилося і в римському законодавстві, починаючи з законів Дванадцяти таблиць.

Далі, каже Суарес, спільнота (community) не виникла при створенні Адама. Це правда, бо йому не було з ким спілкуватися; однак спільнота з'явилася незабаром і виключно за його волею, бо тільки пан над усіма (lord of all) мав владу призначати, що буде власним, а що спільним у його синів; отже власність та спільність речей спочатку впливали саме з нього, і батько зобов'язаний забезпечити своїх дітей як спільним добром, так і окремим.

5–6. Філмер виступає проти думки Р. Белларміна і Ф. Суареса, що верховна влада спочатку належала всьому народу, який сам обирає собі правителя. Він не знаходить у світовій історії прикладів загальних зборів всього народу і з раціоналістичних позицій критикує теорію суспільного договору. Якщо обранням правителя вважати мовчазну згоду частини або усього народу, то

звідси випливає, що про кожного правителя (prince), який отримує корону у спадок, шляхом завоювання чи узурпації, можна сказати, що його обирає народ, а цей висновок є занадто смішним; бо в таких випадках люди настільки далекі від свободи визначення, що не мають навіть права не погодитись.

8. Філмер, посилаючись на Біблію і апелюючи до 8-ої книги праці Річарда Гукера «Ecclesiastical Policy», стверджує, що в давнину євреї не обирали правителів, а ставили їх над собою (set up a king over the people), виконуючи Божу волю.

Без сумніву, якби народ Ізраїлю мав владу обирати собі царя, він би ніколи не обрав Йоаса, дитину семи років²⁰, ні Манасію, дванадцятирічного хлопчика²¹; оскільки, як каже Соломон, «Горе тобі, земле, коли цар твій отрок»²². Неймовірно також, що вони б обрали Йосію²³, зовсім дитину та сина настільки злого батька - ідолопоклонника, що власні слуги

²⁰ 4 Царів 11:21.

²¹ 4 Царів 21:1.

²² Еккл. 10:16.

²³ 4 Царів 21:24.

вбили його; і все ж увесь народ поставив над собою цього молодого Йосію і убив винуватців смерті Амона, його батька, і Бог нагородив справедливість людей, зробивши цього Йосію найвірнішим царем ...

9. *Філмер полемізує з кардиналом Белларміном, показує на багатьох прикладах зі Старого Заповіту, що монархія є найбільш угодною Богу.*

10. ...Хіба ми не знаходимо, що для кожної родини одноосібне керування є найбільш природним? Бог завжди правив своїм народом лише за допомогою монархії. Патріархи, князі (dukes), судді та царі – всі вони були монархами. У Писанні немає жодної згадки чи схвалення будь-якої іншої форми правління. У той час, коли, як говорить Писання, «не було царя в Ізраїлі, кожен робив, що здавалося правдивим в його очах»²⁴, навіть тоді євреї перебували під царським правлінням батьків окремих родин ...

Дійсно, світ протягом тривалого часу не знав іншого виду правління, окрім монархії. Найкращий порядок, величезна сила, найбільша стабільність і найпростіше управління – все це притаманне монархії і жодній іншій формі правління. Нові платформи народовладдя (platforms of commonweals) спочатку вилупилися на краю світу, серед кількох міст Греції, яким наслідувало дуже мало інших місць. В тих самих містах спочатку протягом багатьох років правили царі (kings), аж поки розпуста, амбіції чи змова народу не змусили їх спробувати нові види управління; всі ці зміни виявилися найбільш кривавими та жалюгідними для їх авторів – щасливі нічим, крім того, що тривали недовго.

11. *Щоб показати всі недоліки народного правління (popular government), Філмер звертається до історії Стародавнього Риму й меншою мірою Стародавньої Греції, демонструючи широку обізнаність у цій царині, але й упередженість водночас. Нетривале у порівнянні з давніми монархіями, наповнене постійною боротьбою за владу, внутрішніми війнами, змовами та кровопролиттям, народне правління у кращому випадку існувало в самому Римі, але не в*

²⁴ Суддів 21:25.

усіх його володіннях. На думку Філмера, своїми успіхами Рим зобов'язаний періоду правління імператорів, тобто монархії.

Підрозділи 12–13 містять екскурси в Римську історію.

14. Якщо ми послухаємо судження тих, хто має найкраще знати природу народного правління, ми не знайдемо причини, навіщо добрим людям його бажати чи вибирати. Ксенофонт, той відважний учений і солдат, заборонив демократію афінян через те, що вони дотримувались такої форми правління, в якій нечестиві завжди у великій пошані, а добродішні люди принижені. Вони вигнали Арістіда Справедливого; Фемістокл помер у вигнанні; Мільтиад – у в'язниці; Фокіон, найчесніша і справедливіша людина свого часу, яку сорок п'ять разів обирали стратегом (general), втім був убитий з усіма своїми друзями, рідними та слугами, люттю народу, без вироку, звинувачення чи будь-якої причини. Не був також народ Риму значно прихильнішим до своїх героїв. Вони (римляни – І.Н.) вигнали Рутілія, Метелла, Коріолана, двох Сципіонів і Туллія. Найгірші люди найбільш процвітали; бо, як говорить Ксенофонт про Афіни, так і Рим був притулком для всіх бурхливих, невдоволених і бунтівних натур. Безкарність нечестивих людей була такою, що магістратам під страхом смерті було заборонено засуджувати до страти або виганяти будь-якого громадянина, або позбавляти його свободи, або бичувати його, яке б правопорушення проти богів або людей він не вчинив.

Афіняни продавали справедливість, як інші товари, завдяки чому Платон називав народне правління ярмарком, де все продається... Корупція у Римі була такою, що Марій та Помпей наважувались приносити на зібрання купи (bushels) срібла, щоб купувати голоси народу...

У своєму запереченні народного правління Філмер апелює до Фукідіда, Ксенофонта, Тіта Лівія, Тацита, Цицерона та Саллюстія, Плутарха, Светонія.

Так вони змальовують цього звіра з багатьма головами. Дозвольте мені надати вам шифр їхньої форми правління: як вона народилася з бунту, так і живиться зброєю; вона не може встояти без воєн, або із зовнішнім ворогом, або з друзями вдома. Єдиний засіб її зберегти – мати поблизу якихось потужних

ворогів, які можуть прислужитися замість короля, щоб правити, ...бо загальна ворожа небезпека краще тримає їх у єдності, ніж закони, що вони приймають самі.

15. *Навіть тиранія є менш шкідливою для людей, ніж «народне правління».*

... лише для порівняння я стверджую, що лиха держави при королі - тирані є менш універсальними; бо жорстокість таких тиранів зазвичай поширюється не далі, ніж на деяких людей, які ображають його, а не на все королівство. Правильно сказав його величність покійний король Яків²⁵: король ніколи не може бути таким зазнаки порочним, щоб загалом не сприяти справедливості та не підтримувати певний порядок, за винятком тих окремих випадків, коли його охоплює непомірна пристрасть. Навіть жорстокого Доміціана, тирана Діонісія, багатьох інших історики оцінюють як великих охоронців справедливості. Для цього є природна причина. Саме маса народу (*multitude of people*) і безліч його багатств складають єдину силу і славу кожного князя (*prince*). Тіла його підданців служать йому на війні, а їхнє майно забезпечує його сьогочасні потреби; отже, якщо не з прихильності до свого народу, то з природної любові до самого себе кожен тиран прагне зберегти життя і захистити майно своїх підданців, що не може бути зроблено інакше, як тільки справедливою, і якщо цього не зробити, втрати князя є найбільшими; у народній державі, навпаки, кожен знає, що суспільне благо не залежить повністю від його турботи, державою (*commonwealth*) можуть досить добре керувати інші, а він прагне лише до своєї приватної вигоди та ніколи не сприймає громадське як свою власну справу.

*Філмер наводить приклади тиранів часів античності – Діонісія, Тиберія, Калігули, Нерона, які постійно відчували страх за своє життя. Він засуджує їх жорстокість, втім наполягає: не існує такої тиранії, яка зрівнялася б із тиранією безлічі (*multitude*), коли маса народу чинить несправедливість.*

16. ... багато хто втішається думкою, що хоч народ й не може правити, все ж він може взяти участь та об'єднатися з

²⁵Король Англії Яків I Стюарт (1603–1625).

королем у справі правління і таким чином створити державу, де змішано владу народну та королівську; цю форму правління вони вважають найбільш сприятливою та справедливою. Але марність цієї фантазії є занадто очевидною, це просто неможливість чи суперечність; бо якщо король хоча б одного разу поділяється владою з народом, він припиняє бути королем, а держава перетворюється на демократію; принаймні король, що не володіє суверенітетом, є королем тільки за титулом; бо тільки суверенітет, і ніщо крім цього, робить короля королем.

Що стосується показної «народності» таких королівств, у яких є загальні збори для нарад з прийняття публічних законів, то слід пам'ятати, що такі зібрання не поділяють, або не ділять, суверенітет з правителем, а лише обмірковують і дають поради своєму верховному главі, який зберігає свою абсолютну владу; бо якщо на таких зборах король, знать та народ мають рівні частки суверенітету, то у короля є лише один голос, знать так само має один, і народ один, і тоді будь-які два з цих голосів мали би перевагу над третім; отже знать та общини могли би прийняти закон, який би обмежував (bind) короля, чого ще ніколи не бачили в жодному королівстві, але якщо б це відбулося, держава стала б народною, а не царською (regal).

17. Філмер різко постає проти «неприродної і несправедливої» ідеї, яка суперечить логіці та історичному досвіду, що народ має право змістити небажаного правителя. Як зазвичай, він наводить приклади з історії Стародавнього Риму,

... де можна знайти багато добрих імператорів, що були вбиті народом, і багато поганих, яких він обрав. Нерон, Геліогабал, Отон, Вітеллій та інші подібні до них чудовиська були улюбленцями народу, який їх висунув. Пертінакс, Александр, Север, Гордіан, Галл, Еміліан, Квінтілій, Авреліан, Тацит, Проб і Нумеріан – всі ці добрі, на думку всіх істориків, імператори були тим не менш вбиті народом.

18. Тоді як багато хто з уявного страху посилається на те, що влада народу є необхідною для придушення нахабства тиранів; таким чином вони пропонують ліки набагато гірші, ніж хвороба, та й хвороба трапляється не так часто, як вони хочуть, щоб ми думали.

Філмер поглиблюється в історію середньовічної Англії. Протягом більш ніж шести століть, що минули з часів Нормандського завоювання, Англією правили 27 королів. Двох з них було несправедливо повалено і вбито – Едуарда II та Річарда II, причому не за їхні тиранічні нахили. Філмер посилається на дані хроніки Голінзгеда та ін.

Двічі це королівство жажливо спустошували громадянські війни, втім жодна з них не була спричинена тиранією правителя. Причини Баронської війни добрі історики приписують впертості знаті, як і криваву суперечку домів Йорків та Ланкастерів, а недавнє повстання (the late rebellion) сполохнуло через розпусту народу. Ці три протиприродні війни зневажили нашу націю перед іноземцями, отже, за їх судженнями, король Іспанії є королем людей через охочу слухняність його підданців; король Франції є королем ослів через нескінченні податки та побори; але король Англії, як кажуть, є королем дияволів через те, що його підданці часто чинять заколоти та зміщують своїх правителів.

Примітки

Переклад здійснено за першим виданням «Патріарха» Роберта Філмера: Patriarcha: or the Natural Power of Kings. By the Learned Sir Robert Filmer, Baronet. London. Printed for Ric. Chiswell in St. Paul's Church – Yard, Matthew Gilliflower and William Henchman in Westminster Hall, 1680.

У назві є неточність: сер Роберт Філмер не був баронетом, цей титул отримав його син, також Роберт, у 1674 р.

Виділене в тексті *курсивом* – не переклад, а короткий виклад деяких фрагментів трактату. Найчастіше це стосується прикладів з Біблії, давньої та середньовічної історії, які Філмер наводить у великій кількості для підтвердження своїх теоретичних положень.

Цитати із Біблії приведені у перекладі Івана Огієнка. Це стосується також власних імен, що згадуються у Старому Заповіті. Всі посилання зроблено перекладачем.

Слово «king» перекладене у залежності від контексту як «цар» (напр., цар Соломон) або «король» (напр., король Яків I).

Прикметник «regal» подібним чином перекладено у різних випадках як «царський» або «королівський». «Prince» – «правитель», іноді «князь».

На увагу заслуговують терміни «commonwealth» та «multitude», обидва широко присутні в англійських політичних текстах XVII ст. Їх сенс є зрозумілим, втім викликає труднощі при перекладі. Термін «commonwealth», успадкований від попередніх століть, на час написання трактату використовувався для позначення держави як такої й також її республіканської, «народної» форми. (Подібну ситуацію ми спостерігаємо на континенті з терміном «respublica»). Іноді контекст підказує такий варіант перекладу, як «загал», «спільнота» (ми не ризикуємо вжити слово «соціум» із побоювань модернізувати дискурс). Зазначимо, що поняття «держави» і «суспільство» принаймні до XVI ст. взагалі не розрізнялися. Їх об'єднувало латинське «civitas», а в Англії – «commonwealth». Додамо, що політичний устрій, що встановився після страти Карла I Стюарта, який ми звично іменуємо республікою, сучасники називали саме «Commonwealth».

Сенс терміну «multitude», на перший погляд, є цілком ясним: англійські політичні мислителі XVII ст., як і Роберт Філмер у «Патріарху», вживають його практично як синонім слова «народ». Втім, в трактаті сера Роберта ми часто зустрічаємо й термін «people» також в значенні «народ». Отже виникла проблема українського перекладу терміну «multitude». Після спеціальних розшуків та консультацій з видатним фахівцем з англійської філології К. Б. Зайцевою ми зупинилися на варіанті «безліч». Щиро дякую шановній Кірі Борисівні – дорогому другу кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, згодом – Центру антикознавства та медієвістики ОНУ.

Англійський «lord» в тексті виступає в значенні «пан». У перекладі афіняни 45 разів обирали Фокіона стратегом, а не «генералом» (general), як у тексті, а Марій та Помпей підкупали виборців купами, а не «бушелями» (bushels) срібла (II,14).

П. М. Тоцький

САКРАЛІЗАЦІЯ КОРОЛІВСЬКОГО СУВЕРЕНІТЕТУ У ФРАНЦІЇ XVII–XVIII СТ.: СУТНІСТЬ І СКЛАДОВІ

Розвиток Франції завжди носив класичний характер. Це стосується і системи сакралізації феодальної монархії в цій країні, яка стала свого роду еталоном для інших держав Європи. В сучасній українській історіографії небагато досліджень, присвячених середньовічній Франції і, зокрема, особливостям її державного ладу та його публічної репрезентації. Наша стаття є маленьким доробком в згаданій сфері українського франкознавства.

Протягом ряду століть політичний лад абсолютистської Франції ґрунтувався по суті справи на ототожненні монархічної держави в особистості монарха. Найбільш повно воно виражено в приписуваному Людовіку XIV крилатому афоризмі: *«Держава – це я»*. З ним цілком солідаризується найбільш відомий корифей офіційного галліканізму єпископ Боссює у своїй книзі *«Політика, вибрана з одкровень Святого Писання»*: *«У ньому вся держава, у ньому влада, у ньому воля всього народу»*¹.

Варто сказати, що дуже часто таке ж змішання понять монарха й держави виявляється в супротивників абсолютної монархії XVI–XVIII ст. (монархомахи та інші), які, полемізуючи з ідеологами абсолютизму, також констатують це ототожнення, але шкодують про нього й заперечують його².

Проблема державного суверенітету в інтерпретації Ж.-Б. Боссює й інших апологетів офіційного галліканізму, по суті, зводиться до проблеми верховенства королівської влади в суспільстві й державі.

Теоретичні положення доктрини Боссює при всій суперечливості їх соціально-політичного й філософського змісту багато в чому адекватно відбивали реалії французького політичного життя та уявлення його сучасників про державу й політику. Зрозуміло, з позиції історика й соціолога XX–XXI ст.

¹ Bossuet J.-B. *Politique tirée des propres paroles de l'écriture sainte à Mgr le dauphin*. Paris, 1709. P. 15.

² Tavenaux R. *Jansénisme et politique*. Paris, 1965.

дуже багато чого в доктрині Боссюе може виглядати сьогодні неприйнятним та реакційно утопічним, що відкидається в силу його невідповідності потребам розвитку суспільства. Так, відзначаючи як позитивну спробу філософа розробити типологію державних форм управління й простежити їхню еволюцію, ми звичайно не можемо взяти на озброєння його метод аналізу, що розглядає державу як якусь позачасову категорію, джерела якої лежать у площині провіденціалізму. Даний підхід властивий філософові й при розгляді проблеми французької державності³.

Об'єктивності заради відзначимо, що подібного роду «геометричний» підхід до аналізу суспільних реалій у тому або іншому ступені властивий ряду інших філософів XVI–XVIII ст. Як приклад можна послатися на знаменитий трактат Гоббса «Левіафан»⁴.

В основі сучасних досліджень про французьку державність при всій строкатості їхніх конкретно-історичних висновків багато в чому лежать інші, вироблені соціологією XIX–XX ст. критерії, що дозволяють більш комплексно й об'єктивно розглядати зазначену проблему, втім, як і процес розвитку державності взагалі. Автори цих досліджень, як правило, указують, на тривалу хронологію й соціальну багатшаровість процесу формування французької державності, що породжує певну диверсифікованість і навіть полярність в оцінці конкретних аспектів зазначеною феномена⁵.

Аналіз історії Франції із часів Хлодвигу й до Великої французької революції дозволяє говорити про тісний зв'язок між історією держави й історією королівської влади, хоча, зрозуміло, перше не зводиться цілком до другого. При всьому критичному підході до доктрини Боссюе, треба все ж таки відзначити, як уже вказувалося вище, певну адекватність багатьох її теоретичних положень реаліям суспільного й

³ Bossuet J. B. Correspondance. T. 1. Paris, 1909. P. 58-69.

⁴ Гоббс Т. Левіафан. М., 1936. С. 114, 149.

⁵ Gaxotte P. La France de Louis XIV. Paris, 1968; Копосов Н. Е. Абсолютная монархия во Франции // Вопросы истории, 1989, №1. С. 43-57.

політичного життя Франції XVII – першої половини XVIII ст. Для того, щоб оцінити, наскільки були адекватними філософські уявлення Боссюе про французьку державність і королівську владу його часу, нам, зрозуміло, необхідно буде взяти до уваги деякі історичні обставини й стереотипні уявлення переважної більшості французів дореволюційної епохи про державу й монархію.

У середині XVII ст. територіальне формування французької держави було переважно завершене (за винятком невеличких територій: Франш-Конте, Ельзас та Лотарінгія, Савоя, Авін'йон). Існував національний центр, ключовою ланкою якого виступала королівська влада, яка так чи інакше поєднувала навколо себе різні провінції й історичні області країни. Інститут королівської влади був одним з головних факторів згуртування Франції, що активно впливав на цей процес у тісному зв'язку з іншими аспектами – економічними, соціально-політичними, національно-язиковим і національно-культурним. Три найважливіші реалії життя – король, країна, нація – виступали для самої широкої маси французів часів не тільки Боссюе, але й Монтеск'є, як складові єдиного й всеосяжного політичного й культурно-етнографічного цілого – національної держави. Останнє сприймалося як свого роду духовна єдність, главою якої виступав король⁶.

Влада короля, еманациєю якого, як і в період середньовіччя, багато в чому виступає держава, у свідомості французів ґрунтувалася немов на трьох основах: релігійно-конфесійній, станово-феодальній й римсько-правовій. Особливе значення при цьому здобувала перша, адже, за найрідшим виключенням, підданці короля Франції були людьми віруючими. Богообраність монарха, сакральний характер його особистості і в силу цього величезний духовний авторитет сприймалися як саме собою зрозуміле як в «низах», так і в «верхах» суспільства. Релігійно-конфесійна основа королівської влади була тісно пов'язана із системою феодально-станової

⁶ Bossuet J. B. Discours sur l'histoire universelle. Bruxelles, 1843. T. 1; Монтеск'є Ш. Л. О духе законов // Избранные произведения. М., 1955. С. 159-734.

залежності підданих від монарха. До XVII ст. категорії васалітету дворян стосовно государя трансформуються переважно в клієнтельні відносини, однак соціально-генетичний зв'язок перших і других робив стійкими в середовищі дворянства уявлення-стереотипи про особисту вірність сюзеренові-монархові⁷.

Прийняття франкськими королями ще в V ст. християнства сприяло утвердженню й існуванню в країні досить стійких багатівікових юридично-політичних норм і традицій, заснованих на римському праві. Це також сприяло підвищенню авторитету королівської влади, що підтверджується численними свідченнями середньовічних хронік і документів⁸, а також узагальненнями філософських трактатів французького Просвітництва⁹. Роль церкви в цьому відзначав, зокрема, у своїх повчаннях синові и донці Людовик IX¹⁰.

Ще в XIII ст. королівські легісти запровадили у французьке законодавство відому формулу: *«Король є імператором у своєму королівстві»*. Починаючи з XIV–XV ст. ця формула буде й певним правовим аргументом французьких государів проти політичних домагань Риму, що, зокрема, дозволяло їм наполягати на підвладності королеві як сюзеренові всього, що належало церкві від миру. Цією же формулою, по суті справи, скористаються Людовик XIV і Боссьє в галліканській декларації 1682 р. і у своїх теоретичних пошуках¹¹.

Влада французького государя в очах його підданих в XVII і деякою мірою й у наступному столітті була оточена певним релігійно-містичним ореолом. Сам титул його «король

⁷ Копосов Н. Е. Абсолютная монархия во Франции: Государственный строй. Л., 1984.

⁸ Филипп де Коммин. Мемуары / пер. Ю. П. Малинина. М., 1986.

⁹ Condorcet N. Réflexions d'un citoyen sur la révolution de 1688 a sur celle du 10 août. s.l., s.a. P. 23-24; Lettres de M le marquis D'argence et de Mr de Voltaire sur l'affaire Calas, 1765. P. 1-8.

¹⁰ Ле Гофф Ж. Людовик IX Святой / пер. В. И. Матузовой. М., 2001. С. 320-330.

¹¹ Bossuet J. B. Défense De La célèbre Declaration De L'assemblée Générale Du Clergé De France, du 19 mars 1682. Bruxelles, 1843. T. 1.

Франції» (*roi de France*) ніс у собі елемент сакральної містики, тому що «Франція» виступала в цьому разі як якась духовна свержреальність, а не як регіонально-географічний простір і національна співдружність людей. Раціонально-логічне розчленування й осмислення громадського життя й політичних відносин було ще надбанням деяких вільнодумців і дуже часто викликало в суспільстві протест¹².

Могло також здаватися, що модель влади суверена Франції ідеально підходить під класичне формулювання Ж. Бодена та Рішельє, які вказували, що суверенітет для його носія – це можливість для государя вирішувати самостійно внутрішні й зовнішні справи держави незалежно від будь-якої іншої влади¹³. Повноваження французького вінценосця здавалися безмежними: право законотворчості, вищої судової юрисдикції, верховного командування збройними силами, контролю діяльності виконавчої влади, певних повноважень у релігійно-конфесіональній сфері тощо. Однак самодержцем у тім значенні, як його розуміли на Сході (в Османській Туреччині, наприклад) і в Росії, французький король ніколи не був, тому що прерогативи його влади завжди мали інституціонально-правові рамки.

Аналіз реального соціально-політичного й державно-правового змісту королівських прерогатив у рамках розширеного визначення поняття державного суверенітету абсолютистської Франції дозволяє нам досить зримо це бачити. З державно-юридичної точки зору розширене визначення суверенітету фактично містить у собі три найважливіші категоріальні компоненти – ознаки державності:

- 1) наявність публічної влади;
- 2) дієздатність і правоздатність суверена щодо

¹² Кондорсэ Ж. А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. М., 1936. С. 100-128; Луняк Є. Вольтер і Україна. Київ, 2020. С. 47-75.

¹³ Эльфонд И. Я. Учение о «божественном праве» государей во французской доктрине абсолютизма второй половины XVI в. // Средние века, вып. 58. 1995. С. 172-178; Ришелье Ж. А. Политическое завещание. М., 2008.

самостійної політики (поняття суверенітету у вузькому значенні у формулюванні Ж.Бодена);

3) територіальний розподіл населення.

Щодо третього із зазначених компонентів внесемо необхідну ясність, що він являє собою, тому що це важливо для розгляду аналізованого нами питання. При першому розгляді така істотна ознака держави, як *«територіальний розподіл громадян»*, здається простою абстракцією з невеликим відходом від емпіричної конкретності. Однак термінологічні рамки зазначеного поняття дозволяють позначити єдиним словом такі об'єкти права, як земля в межах національних державних кордонів, внутрішні й зовнішні територіальні води, повітряний простір над землею тощо.

Соціолого-правовий аспект зазначеної ознаки полягає в тому, що тут територія розглядається не тільки як земля (і інші супутні їй категорії), але і як комплекс відносин, які виникають між людьми з приводу цієї землі¹⁴. Панівний стан, виходячи з конкретно-правового змісту ідеї власності, проголошує її (територію) або батьківщиною всіх націй (народонаселення даної країни), або власністю монарха. Виходячи із цього, у якості однієї з найважливіших соціальних особливостей французького феодалізму варто вважати його приватновласницький характер у питаннях володіння територією, що істотно впливало на формування ієрархії ознак держави у феодальній Франції.

Церква відіграє в ієрархії ознак держави, що становлять реальний зміст загальної категорії державного суверенітету у Франції XVII–XVIII ст., винятково важливу роль. Як соціальна структура й політико-правовий інститут суспільства, вона є, як про це вже в певному ступені говорилося вище, іманентним елементом публічної влади королівської Франції, і в силу цього суб'єктом правотворчості, а не тільки частиною феодального державного апарату країни. В основі цього лежить союз монархії й церкви. Духовний стан феодальної Франції активно впливав й на правоздатність короля-суверена управляти державою,

¹⁴ Михайлов Я. (Я. М. Захер). Великая Французская революция и церковь. Т. 1. М., 1931.

надаючи його владі сакральний для маси підданців характер¹⁵.

Щодо ознаки територіального розподілу населення, слід зазначити, що французькому феодалізму не був властивий примат державного суверенітету на землю як основний засіб виробництва, він носив, як уже вказувалося вище, приватновласницький характер. Поряд з королівською публічною владою із часів Хлодвига протягом більше тринадцяти століть існувала приватна влада сеньйорів-феодалів-землевласників і церкви, що виступали поряд з монархією немов співвласниками національної території. Відбиттям цього в сфері адміністративного права було те, що країна ділилася не тільки на провінції, але й на існуючі майже без змін з римських часів церковні округи. Основою регулювання поземельних, майнових, особистих відносин на півночі Франції було звичаєве право, так звані кутюми, а на півдні – римське право. Король не мав змоги скасовувати або скільки-небудь значно змінювати кутюми. Норми римського права та кутюми, багато в чому оформлені під впливом перших, не дозволяли королеві свавільно позбавляти підданців волі або майна. Він міг це зробити тільки у випадку надзвичайної державної необхідності. У певному сенсі французька монархія мала деякі типологічні риси, що зближали її із правовою державою більш пізнього періоду, хоча, зрозуміло, говорити про близькість або навіть повну тотожність першого й другого, як це роблять деякі західні історики¹⁶, було б глибокою помилкою, тому що існувала кардинальна відмінність їхньої соціальної основи, однією із причин чого був особливий статус церкви в умовах абсолютистського режиму.

Всі істотні ознаки французької феодальної держави так чи інакше несуть у собі конфесіонально-церковний елемент. Це стосується як основних складових поняття суверенітету в умовах абсолютистсько-клерикального режиму, що вже проаналізовано нами, так і похідних від них. На нашу думку, їх існує не менш п'яти.

Отже, мова йде про ознаки, наведені нижче:

¹⁵ Лысяков В. Б. Людовик XIV о государстве и монаршей власти // Новая и Новейшая история, 2002, №3. С. 186-193.

¹⁶ Methivier H. La France de Louis XIV: un grand regne? Paris, 1975.

- 1) Існування станового ладу, апаратом якого виступають абсолютистська монархія й офіційна церква;
- 2) Держава має у своєму розпорядженні апарат примуса, у якому клір відіграє значну роль;
- 3) Приписи держави, що представляють фактично взаємне санкціонувані монархією і церквою правові акти, мають загальнообов'язкову силу для всього населення країни;
- 4) Наявність особливої фінансової бази, що складається з податків та інших видів феодалної ренти і такої, що йде переважно на утримання державно-чиновницького й державно-церковного апарата.

Сказане вище свідчить про те, що церква була немов би державою в державі і будь-яка скільки-небудь значна зміна елементів державного ладу неминуче зачіпала її соціальні та політичні інтереси. З іншої сторони, якісне відновлення змісту французького суверенітету було немислимим без наступу на монополію церкви в житті суспільства і держави.

Це визнають, так чи інакше, майже всі сучасні автори, що досліджують історію Франції кінця XVIII ст. Незважаючи на строкатість історіографічних, політико-філософських і соціально-юридичних оцінок представників різних суспільствознавчих шкіл і напрямків, багато істориків класифікують королівську Францію XVII–XVIII ст. як дворянсько-абсолютистську державу епохи раннього розвитку капіталізму з особливим статусом католицької церкви, як державно-конфесійної структури¹⁷.

У сучасній російській історіографії, втім, як і в низки французьких істориків, намітився інший підхід у тім, що стосується визначення французької державності XVIII ст. як феодално-абсолютистського режиму¹⁸. О. В. Чудинов цілком справедливо вказує на те, що, хоча Франція Старого порядку не

¹⁷ Малов В. Н. Ж. Б. Кольбер. Абсолютистская бюрократия и французское общество. М., 1991; Люблинская А. Д. Французский абсолютизм первой трети XVII века. М., 1965.

¹⁸ Медушевский А. Н. Абсолютизм XVI–XVIII веков в современной западной историографии // Новая и Новейшая история, 1991, №3. С. 24–45.

знала поділу влади, історично тут склалася практика роздроблення влади усередині системи традиційних державних інститутів¹⁹. Деякою мірою із цим можна погодитися. Більшу роль відігравали, наприклад, у Франції парламенти, які мали не тільки судові функції, але й брали участь у законодавстві через процедуру реєстрації видаваних монархом законів, часом досить істотно міняючи їхній зміст своїми виправленнями. Володіли парламенти й деякими функціями виконавчої влади, маючи в підпорядкуванні власну поліцію й активно втручаючись у справи поточної адміністрації.

Протягом «довгого середньовіччя» феномен сакралізації королівської влади залишався постійним, хоч і мінливим, чинником публічного життя Франції. У XVII–XVIII ст. же процеси формування громадянського суспільства поступово руйнували феодальну систему Франції, що привело останню вже в роки Великої революції до десакралізації королівського суверенітету в країні.

¹⁹ Чудинов А. В. Старый порядок во Франции и его крушение. М., 2013.

П. А. Майборода

А. Г. ГОТАЛОВ-ГОТЛІБ В РОКИ ВІЙНИ І РЕВОЛЮЦІЇ (1914–1920)

Перша світова війна, потім Лютнева і Жовтнева революції справили величезний вплив на долі вітчизняних вчених, змусивши одних емігрувати з країни, викинувши інших зі звичного середовища, поставивши третіх на межу виживання. У той же час революція 1917 р., безумовно, стала тим соціальним ліфтом, який дозволив увійти в науку новому поколінню вчених, які до цього не могли реалізувати себе в професії через реакційний характер внутрішньої політики Російської імперії.

У нашій статті ми спробуємо розглянути, як наведені події відобразилися у біографії Артемія Григоровича Готалова-Готліба (1866–1960).

Головним джерелом роботи є «Автобіографія» А.Г. Готалова-Готліба, складена в 1957 р.¹ Це джерело дає досить повне уявлення про життя А.Г. Готалова-Готліба, проте відрізняється тенденційністю у висвітленні фактів біографії педагога, тому ряд його положень необхідно перевіряти за іншими збереженими документами.

Також необхідно мати на увазі, що ряд епізодів в «Автобіографії» тлумачиться в дусі зразків історичної публіцистики 1930-х рр.: так, ми читаємо про «предательскую роль Троцкого», через яку німецькі війська окупували Псков, або про те, що університети в Україні були ліквідовані «под влиянием вредителей, пробравшихся к руководящим постам»².

Інше джерело авторства А. Г. Готалова-Готліба – це публікації директора гімназії в «Трудах Псковского

¹ Особиста справа А. Г. Готалова-Готліба // Архів НБ ОНУ імені І. І. Мечникова, бібліографічний відділ. Ф. Матеріали до біографій співробітників Одеського (Новоросійського) університету, № 294, Л. 1-38 (далі – Автобіографія...).

² Автобіографія... Л. 24-25, 27-28.

археологического общества»³. Вони дозволяють реконструювати його участь в реформах середньої школи, що готувалися комісією, організованою міністром народної освіти П. М. Ігнат'євим.

Важливим джерелом з біографії А. Г. Готалова-Готліба псковського періоду є спогади відомого радянського письменника В. Каверіна. У книзі «Освещённые окна»⁴ В. Каверін кілька разів згадує А. Г. Готалова-Готліба, особливо докладно зупиняючись на конфлікті директора Псковської гімназії з групою гімназистів у 1918 р. Мемуари В. Каверіна дозволяють багато чого прояснити в образі А. Г. Готалова-Готліба в революційні роки.

Ще одним джерелом нашої роботи за авторством В. Каверіна є його роман «Два капитана»⁵. С. Я. Боровий, користуючись свідченням Ю. Г. Оксмана, стверджував, що прототипом головного антагоніста роману М.А. Татарінова став А. Г. Готалов-Готліб: «Речь идёт не о совпадении каких-либо моментов биографии, дело в психологическом контуре. Писателю [В. Каверину – П.М.] представилось..., что в нём проступает сочетание целеустремлённого и упорного коварства, уверенность в своём праве на счастье за счёт другого, убеждение в интеллектуальном превосходстве, незаурядные способности, навсегда намертво приросший облик «благородства», а иногда и готовность к по-настоящему хорошему. И способность отдаться глубокому, всепоглощающему чувству»⁶.

³ Готлиб А. Г. Рец. на: Проф. Н. В. Покровский. Заметка о памятниках Псковской церковной старины // Труды Псковского археологического общества. 1914–1915 гг. Вып. 11. 1915. С. 171–174; Готлиб А. Г. Средняя школа и изучение старины // Труды Псковского археологического общества. 1914–1915 гг. Вып. 11. 1915. С. 159–161.

⁴ Каверин В. Освещённые окна. Трилогия // Собрание сочинений в 8 томах. Т. 7. М., 1983.

⁵ Каверин В. Два капитана. Роман // Собрание сочинений в 8 томах. Т. 3. М., 1981.

⁶Боровой С. Я. А. Г. Готалов-Готлиб / Боровой С.Я. Воспоминания. Евр. ун-т в Москве, 1993. С. 345. Згаданий невеликий мемуар С.Я. Борового теж є важливим для реконструкції біографії

М. Майофіс пише, що, створюючи «Двох капітанов», В. Каверін використав жанр «роман з ключем», головний принцип якого полягає в тому, що «реальные лица и события кодируются в нём и выводятся под другими (но часто узнаваемыми) именами, что позволяет сделать прозу одновременно и хроникальной, и памфлетной, но при этом привлечь внимание читателя к тому, какие трансформации переживает «реальная жизнь» в писательском воображении»⁷. Однією з таких «закодованих осіб» став, на нашу думку, А. Г. Готалов-Готліб, і, наскільки нам відомо, відображення образу псковського педагога у «Двох капітанах» не ставало ще об'єктом спеціального аналізу істориків або літературознавців.

Нами виявлені збіги між реальним і уявним персонажами, як в їх зовнішньому портреті, так і в деяких біографічних моментах. Так, в спогадах В. Каверіна А. Г. Готалов-Готліб описується як «высокий, полный, величественный, с зачёсанными назад серо-стальными волосами»⁸. Він ходить важкувато і неквапливо, зверхньо щурить очі і трохи заїкається. У романі «Два капітана» М. А. Татаринів «полный бледный человек, лысеющий, с зачёсанными назад редкими волосами». У своїх звичках він неквапливий, поблажливий і статечний⁹. Що стосується збігів біографічної канви, то вони, як здається, теж не можуть бути випадкові: коли головний герой «Двох капітанов», Саня Григор'єв, зустрічає М. А. Татаринів, той викладає в московській Четвертій школі-комуні¹⁰, а з біографії А. Г. Готалова-Готліба ми знаємо, що в 1920 р. він очолив «Дитяче містечко» ім. Комінтерну, яке було організовано за зразком школи-комуни. Далі, М. А. Татаринів після відходу зі

А. Г. Готалова-Готліба. Не зважаючи, що автор споминів досить тенденційний і не приховує своєї неприязні до А. Г. Готалова-Готліба, він подає низку відомостей, які подекуди відсутні в інших джерелах.

⁷ Майофіс М. Как читать «Двох капітанов». URL: <http://arzamas.academy/mag/429-2cap> (08.07.2017).

⁸ Каверін В. Освещённые окна... С. 119.

⁹ Каверін В. Два капітана... С. 64.

¹⁰ Там само. С. 63.

школи-комуни, починає викладати в університеті педологію, а перед самою війною отримує доктора географічних наук без захисту дисертації¹¹. А. Г. Готалов-Готліб з 1921 р., у числі інших дисциплін, викладав в Одеському Інституті народної освіти педологічні дисципліни, як вони тоді називалися, дидактику і системи народної освіти, а в 1940 р. отримав науковий ступінь доктора педагогічних наук за сукупністю публікацій, без захисту дисертації¹². Таким чином, ми бачимо, що В. Каверін продовжував цікавитися долею А. Г. Готалова-Готліба і після того, як їх шляхи – директора і учня гімназії – розійшлися.

З дослідницької літератури для нашого дослідження були корисні роботи псковського краєзнавця М. Т. Маркової¹³, а також Великолукського вченого Д. А. Белюкова¹⁴. Зазначені дослідники широко використовували недоступні нам документи: псковську періодику і дані Державного архіву Псковської області (ГАПО) задля реконструкції життєвого шляху А. Г. Готалова-Готліба у період з 1910 по 1918 рр. Також важливою є робота В. В. Левченко, який найбільш докладно відтворив стержньові моменти біографії А. Г. Готалова-Готліба¹⁵.

¹¹ Там само. С. 277, 336.

¹² Автобіографія... Л. 33.

¹³ Маркова М. Т. Очерки народного образования Псковской губернии, 1900–1927 гг. Псков, 2004; Маркова М. Т. Педагогические журналы первых послереволюционных лет // Псков: научно-практический, историко-краеведческий журнал. 2001. Вып. 14. С. 178–185; Маркова М. Т. Такие разные, разные лица... (Учителя Псковской мужской гимназии начала XX в.) // Псков: научно-практический, историко-краеведческий журнал. 2008. Вып. 28. С. 158–162.

¹⁴ Белюков Д. А. Вклад Артура Готлиба в развитие физического воспитания в России в начале XX в. // Вестник архивиста. № 4. 2014. С. 274–287.

¹⁵ Левченко В. В. Новые штрихи к просопографическому портрету одесского ученого-историка А. Г. Готалова-Готлиба // Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2018. Т. 23, вип. 1 (19). С. 57–84.

А. Г. Готалов-Готліб народився 15/3 січня 1866 р. в селі Яблони Яського повіту Бессарабської губернії¹⁶. Сім'я А. Г. Готалова-Готліба була бідною; батько, підданий Австро-Угорщини¹⁷, працював механізатором, за роботою змушений був постійно переміщатися між Бессарабською і Подільською губерніями. А. Г. Готліб навчався в гімназіях Кам'янця-Подільського (прийнятий відразу в третій клас) і Кишинєва (з шостого класу)¹⁸. У 1886 р. вступив на історико-філологічний факультет Імператорського Новоросійського університету¹⁹. У 1893 р. за конкурсний твір «Військовий устрій Візантійської імперії» отримав золоту медаль, проте не був залишений для підготовки до професорського звання²⁰.

З 1892 р. А. Г. Готліб починає викладацьку діяльність, спочатку в Одесі (1892–1895), потім у Пскові (1895–1896), Петербурзі (1896–1903), Ялті (1903–1908), Кишинєві (1908–1910) і знову Пскові (1910–1918).

Коли А. Г. Готліб був призначений директором Псковської чоловічої гімназії (1910), він був вже відомим педагогом, автором низки енциклопедичних і наукових статей з проблем історії та педагогіки. Він займав досить високе місце в соціальній ієрархії: отримав у 1917 р. титул дійсного статського радника, а також мав у Бессарабській губернії будинок з виноградниками²¹. Що стосується його політичних поглядів, то вони, за влучним зауваженням О. М. Дмитрієва²², полягали в

¹⁶ Місце народження А. Г. Готалова-Готліба було виявлено одеським дослідником В. В. Левченко: див. Левченко В. В. Указ. соч. С. 63.

¹⁷ ДАОО. Ф. Р-1593. Оп. 1. Од. зб. 114. Л. 4.

¹⁸ Автобіографія... Л. 1-2.

¹⁹ ДАОО. Ф. 45, Оп. 4. Од. зб. 1867. Л. 121–122.

²⁰ Автобіографія... Л. 4.

²¹ Маркова М. Т. Такие разные, разные лица... С. 158; Белоков Д. А. Указ. соч. С. 285.

²² Дмитриев А. Н. Необычная история одесского профессора: А. Г. Готалов-Готлиб между политикой и педагогикой // Матеріали Міжнародній науково-практичній конференції «Південь України у вітчизняній історії» 22-23 лист. 2012 р. Одеса, 2012. С. 63.

лояльності будь-якій стійкій наявній владі, що і проявилось у згадках ряду сучасників про монархізм А. Г. Готліба²³.

З початком Першої світової війни А. Г. Готліб змінює ім'я, по батькові, прізвище та віросповідання, ставши замість лютеранина Артура Генріховича Готліба православним Артемієм Григоровичем Готаловим. У місті, за свідченням В. Каверіна, до подібного перейменування поставилися неоднозначно: «говорили, что он – карьерист, потому что во время войны переменял свою немецкую фамилию на русскую»²⁴.

У 1916 р. з ініціативи А. Г. Готалова був утворений Псковський військово-спортивний комітет²⁵, який повинен був забезпечувати допризовну підготовку учнів у Пскові і Псковському повіті (Острові, Торопці і Печорі)²⁶.

Ймовірно, кандидатура А. Г. Готалова була визнана найбільш придатною для організації допризовної підготовки внаслідок того, що він був активним адептом «Сокольського руху» і ввів в школі в якості факультативного предмету «Сокольську гімнастику»²⁷.

З призначенням міністром народної освіти М. П. Ігнат'єва було організовано кілька урядових комісій щодо реформи середньої освіти. А. Г. Готалов брав участь в двох з них – естетичній та комісії з фізичного виховання. Судячи за

²³ Боровой С. Я. Указ. соч. С. 348; Захаров С.А. Комиссар-дипломат (Петр Лазаревич Войков). Свердловск, 1962. С. 13-14.

²⁴ Каверин В. Освещённые окна... С. 119.

²⁵ В своїй «Автобіографії» він стверджував інше: «В то время, по распоряжению правительства, почти в каждой губернии создавался комитет, на который возлагалась задача допризывной подготовки учащейся молодёжи всех учебных заведений губернии. Председателя комитета избирали из своей среды директора средних учебных заведений губернии, с последующим его утверждением высшим начальством. В Псковской губернии выбор пал на меня, как на человека, близко знакомого теоретически и практически с делом физической культуры» [Автобіографія... Л. 22].

²⁶ Белюков Д.А. Указ. соч. С. 283.

²⁷ Про «сокольську гімнастику» неодноразово згадує В. Каверін в своїх спогадах [Каверин В. Освещённые окна... С. 53, 73, 189].

статтею А. Г. Готалова в «Трудах Псковского Археологического общества», передбачалося ввести в програму середньої школи спів, музику, малювання та вивчення пам'яток мистецтва. У статті поряд з необхідністю вивчення і збереження вітчизняних пам'яток старовини автор віддав данину шовінізму, що став розповсюджуватися у зв'язку з війною: «Одним из благоприятных признаков будущей средней школы будет то, что руководящим девизом её будет глубокий интерес к своему, русскому, вместо космополитического безразличия...»²⁸. Що стосується програми комісії з фізичного виховання, то в ній, судячи з усього, А. Г. Готалов розвивав свої більш ранні тези про необхідність введення гімнастики та інших фізичних вправ в процес навчання в середній школі.

З початком Лютневої революції 1917 р. організаційна і адміністративна діяльність А. Г. Готалова тільки розширюється. Так, в якості делегата він бере участь у Всеросійському з'їзді вчителів, який проходив у Петрограді в квітні 1917 р. На з'їзді педагог виступив з помірною позицією, закликаючи не руйнувати все дощенту, а взятися за реформи в шкільній справі²⁹.

Однією з віх, що підкреслюють неабиякий організаторський талант А. Г. Готалова, було створення кооперативного «Товариства споживачів». Його метою було забезпечити викладачів псковських навчальних закладів дешевими обідами в найважчі місяці революційних пертурбацій, коли в навчальних закладах припинили видавати зарплатню³⁰.

²⁸ Готлиб А. Г. Средняя школа и изучение старины... С. 160.

²⁹ Пор. промову А. Г. Готалова, яку наводить В. Каверін в своїх мемуарах: «... всем стало ясно, что он одобряет революцию и стоит на стороне новой власти. Одновременно он решительно возразил против "излишне активного" участия воспитанников средних учебных заведений в дальнейшей общественной работе. То, что было допустимо в первые, радостные дни, является нежелательным теперь, когда учащиеся должны заботиться о том, чтобы закончить год с должным успехом» [Каверин В. Освещённые окна... С. 119].

³⁰ Маркова М. Т. Такие разные, разные лица... С. 159.

Докладно про діяльність А. Г. Готліба на чолі Псковської чоловічої гімназії в революційні роки розповідає В. Каверін. Спочатку ставлення автора «Освещённых окон» до директора гімназії позитивне: він допоміг його старшому братові, Леву Зільберу, отримати прийнятний середній бал після закінчення гімназії, «врівноваживши» двійку з латини п'ятіркою з історії³¹. Потім А. Г. Готліб доклав багато зусиль, щоб Л. Зільбер зміг поступити в обраний ним навчальний заклад³².

За свідченням В. Каверіна, з початком революції багато що змінилося в Псковській гімназії. Так, було скасовано викладання латини, яку читав один з найбільш «правих» викладачів Бекаревич, було організовано Демократичне товариство учнів – ДОУ. Намагаючись контролювати учнівське самоврядування, директор запропонував на зборах свого кандидата, що викликало різку реакцію присутніх, і кандидат А. Г. Готалова не був обраний³³.

Яскравий епізод, у якому А. Г. Готалов і В. Каверін зіткнулися як супротивники, стався в наступному 1918 р. Псков був захоплений наступаючими німецькими військами, які спробували повернути старі дореволюційні порядки в сфері освіти. Було відновлено викладання латини і заборонені всі учнівські сходки; багато гімназистів на знак протесту перестали відвідувати навчальні заклади, однак В. Каверін продовжував справно вчитися в гімназії. Саме тоді педагогічна рада за наполяганням Бекаревича, що зловив одного з однокласників автора на списуванні, виключила цього гімназиста з навчального закладу. Як пише В. Каверін, всім, однак, було очевидне політичне підґрунтя цієї справи: відрахованого однокласника підозрювали в більшовизмі, і шпаргалка була тільки приводом розквитатися з неугодним учнем. Була зібрана сходка гімназистів, і В. Каверін на прохання однокласників

³¹ Каверин В. Освещённые окна... С. 67.

³² Великодна Г. В. Складний життєвий шлях Артемія Григоровича Готалова-Готліба: до 150-річчя з дня народження // Вісник ОНУ. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2016. Т. 21, вип. 1. С. 33-34.

³³ Каверин В. Освещённые окна... С. 120–121.

виступив на ній з промовою. У самому її розпалі в клас увірвався А. Г. Готалов, який намагався припинити зібрання.

У відповідь на це після зборів весь клас оголосив страйк, і було вирішено не з'являтися наступного дня на заняття. Однак і А. Г. Готалов, який вирішив, мабуть, не допускати в школі жодних акцій, не втрачав часу, і на педраді весь клас був відрахований зі школи, а організаційний комітет страйку ще й без права повторного вступу. Ось як В. Каверін підводить підсумок цього епізоду: «Не прошло и месяца, как наши родители были приглашены к директору, который дал им понять, что, если мы в любой форме напишем покаянные заявления, «кучка безумных ораторов» займет свои парты»³⁴.

Самому В. Каверіну не довелося більш вчитися в Псковській чоловічій гімназії. Вже за кілька місяців він разом з братом Левом поїхав до Москви. Не затримався надовго в Пскові і А. Г. Готалов: у жовтні 1918 р. він, як згодом пояснив в «Автобіографії»³⁵, за станом здоров'я залишив пост директора гімназії і вирішив спробувати дістатися потягом до Одеси. Альтернативне пояснення від'їзду педагога зі Пскова дає С. Я. Боровий: «... его [А. Г. Готалова – П. М.], как и многих представителей старой интеллигенции, увлѣк поток беженства на юг. Одни уходили туда, так как там было сытнее; другие – поскольку там ещё не укрепились советская власть и хозяйничали белогвардейские «правительства»³⁶. Додатковою мотивацією у випадку А. Г. Готалова, можливо, було попереднє тривале перебування в Одесі, контакти, встановлені в ній з науковою та педагогічною інтелігенцією. Вже згадувалося, що А. Г. Готалов володів нерухомістю в Бессарабії, там у нього могли залишатися і родичі.

За два тижні після виїзду А. Г. Готалов змушений був, однак, перервати свою поїздку через погіршення здоров'я і на цілий рік (жовтень 1918 – жовтень 1919 рр.) зупинитися в

³⁴ Каверин В. Освещённые окна... С. 179.

³⁵ Автобіографія... Л. 27.

³⁶ Боровой С. Я. Указ. соч. С. 350.

Черкасах³⁷. У місті, як і в усій країні, цей рік став часом небувалих політичних і соціальних катаклізмів, що супроводжувалися постійною зміною влади і репресіями проти опонентів. У Черкасах, коли А. Г. Готалов прибув туди, стояли війська гетьмана П. Скоропадського; пізніше, після капітуляції Німеччини в Першій світовій війні, у місто увійшли сили Директорії, але вони не затрималися тут надовго. З січня по серпень 1919 р. містом керував більшовицький Військово-революційний комітет (з невеликою перервою в травні, коли в місто увірвалися війська отамана Григор'єва). Нарешті в серпні 1919 р. місто окупували війська А. Денікіна. Їх було вибито з Черкас тільки на початку січня 1920 р. в результаті чергового наступу більшовиків³⁸.

А. Г. Готалов викладає в місцевій жіночій гімназії німецьку мову, оселившись в родині місцевого педагога І. Звинського³⁹. У червні 1919 р., з приходом до влади більшовицького ревкому, А. Г. Готалов організував в місті вищі курси.

«В октябрі 1919 г. в Черкасы проникли слухи о скором освобождении Одессы советскими силами, – продовжує в своїй «Автобіографії» А. Г. Готалов, – и я решил прорваться туда; это мне удалось, но кружным путём – через Николаев и затем морем»⁴⁰. Ця версія, однак, не витримує перевірки фактами: фронт все ще був надто далеко від Одеси. Найбільш вірогідно, що у А. Г. Готалова нарешті з'явилася можливість вирушити з Черкас на південь, чим він і скористався.

³⁷ А. Г. Готалов, здається, і сам розумів ненадійність пояснень, пов'язаних із станом здоров'я, так як в одній з автобіографій підкреслював, що в Черкасах займався виключно педагогічною діяльністю [ДАОО. Ф. Р-1593. Оп. 1. Од. зб. 114. Л. 4 зв. б].

³⁸ Історія міст і сіл УРСР в двадцяти шести томах. Черкаська область. К., 1972. С. 102–104.

³⁹ Нам вдалося розшукати тільки посилання на опубліковану промову І. Звинського про гімназії [Звинский И. Чему и зачем учатся в гимназии: речь, сказанная на годичном акте в Черкасской мужской гимназии 26 сентября 1912 года. Черкасы, 1913].

⁴⁰ Автобіографія... Л. 26.

У цьому зв'язку цікавий факт повідомляє сам А.Г. Готалов, розповідаючи у своїй «Автобіографії» про те, що його колишній учень англійський консул в Одесі Роджерс наполегливо пропонував йому евакуюватися⁴¹. Як би там не було, А.Г. Готалов вирішив залишитися в Одесі.

Після заняття міста військами Червоної армії А. Г. Готалов-Готліб зближується з главою губернського відділу народної освіти Я. П. Ряпо, і йому доручають організувати «Дитяче містечко» (згодом ім. Комінтерну) для безпритульних дітей, яке повинно було розміщуватися між IV і V станціями Великого Фонтану, на території колишнього кадетського корпусу⁴².

Контингент вихованців «Дитячого містечка» складався з вихованців дитячих притулків та дітей, що походять з бідних кварталів міста. А. Г. Готалов-Готліб з самого початку своєї діяльності організатор містечка зіткнувся з низкою труднощів. Зокрема, на території кадетського корпусу розташовувався концентраційний табір для ув'язнених, який ніяк не вдавалося переселити, а коли «Дитяче містечко» нарешті переїхало у відведене йому місце, виявився ряд недоліків у матеріально-господарському забезпеченні. А. Г. Готалову-Готлибу, завдяки великому дореволюційному досвіду організації роботи в гімназіях Ялти, Кишинєва і Пскова і безумовному адміністративному таланту, вдалося подолати всі ці труднощі перших місяців існування «Дитячого містечка» і, коли він

⁴¹ Згадку про Роджерса та евакуацію британського консульства ми знаходимо у спогадах британського журналіста Д. Добсона, який знаходився в Одесі в останні дні перебування там білогвардійців. Див.: Банникова Н. В. Деятельность британского журналиста Джорджа Добсона во время Гражданской войны в России (по материалам Национального архива Великобритании) // Вестник РГГУ. Серия: «Документоведение и архивоведение. Информатика. Защита информации и информационная безопасность». №1. 2015. С. 117–126.

⁴² Готалов-Готліб А. Г. Исторический очерк (в соавторстве с В. А. Домбровским и Д. К. Третьяковым) // Первый детский городок имени Коминтерна. Одесса: Нар. ком. прос. Украины, Одес. губ. отд. нар. образ, 1922. С. 7.

наприкінці жовтня 1920 р. передавав справи своїм наступникам, робота установи була остаточно налагоджена.

Іншим великим організаційним заходом, який був доручений А. Г. Готалову-Готлибу разом з іншими одеськими вченими, стала реорганізація Новоросійського університету в Інститут Народної освіти (ІНО). У своїй «Автобіографії» педагог писав, що члени комісії з реорганізації «признавали ліквідацію університета грубою, вредной ошибкой, но лояльно выполнили поручение»⁴³. Однак аналіз публікацій А. Г. Готалова-Готліба першої половини 1920-х рр. показує, що вчений виступав тоді, на підставі переважно німецького досвіду, за ліквідацію університетів, доводячи переваги політехнічного і прикладного навчання⁴⁴.

Вже наступного 1921 р., А. Г. Готалов-Готліб починає академічну кар'єру, вступивши на роботу в ІНО як професор педагогіки. Ця кар'єра, що розпочалася надзвичайно пізно (А. Г. Готалову-Готлібу йшов уже п'ятдесят шостий рік), тривала до виходу професора на пенсію в 1952 р. і була пов'язана (за винятком невеликої перерви на початку 1930-х рр.) з Одесою. Однак зберігся цікавий документ, який свідчить, що, незважаючи на переїзд А. Г. Готалова-Готліба в Україну, його діяльність у Пскові в усіх сенсах не забули. Призначений ректором Псковського ІНО В. К. Гринкевич спробував залучити А. Г. Готалова-Готліба до роботи новоорганізованої установи, однак отримав категоричну відмову з боку Правління губерньського Союзу працівників освіти: «Готалов... прекрасно известен Пскову с явно реакционной окраской. Это был видный работник при самодержавном строе, человек безусловно талантливый, сильный научно, прекрасный администратор, но человек ни перед чем не останавливающийся при достижении своих целей. Готалов-Готлиб несколько раз менял свою религию (...) и соответственно – имя, отчество, фамилию. Словом, это был постоянный карьерист, приспособливающийся ко всем

⁴³ Автобіографія... Л. 28.

⁴⁴ Готалов-Готлиб А. Г. Кризис университета и вопрос о подготовке учительства// Путь Просвещения. № 2. 1923. С. 37–61; Дмитриев А. Н. Указ. соч. С. 61–62.

обстоятельствам»⁴⁵. Отже «Псковська альтернатива» не стала реальністю. Процитований вище документ показував також, що «гріхи молодості» А. Г. Готалова-Готліба могли відгукнутися йому в подальшому. Однак згодом він зумів зобразити себе в спогадах як «якобінця» і ворога російських шовіністів Крушевана і Пуришкевича⁴⁶.

Таким чином, ми розглянули біографію А. Г. Готалова-Готліба в період з 1914 до 1920 рр. У роки Першої світової війни він, займаючи посаду директора гімназії, очолив Псковський військово-спортивний комітет і зумів дослужитися до чину дійсного статського радника. Під час революції А. Г. Готалов-Готліб підтримав Тимчасовий уряд, закликаючи слідувати шляхом реформ і поступових перетворень. Ми спробували обґрунтувати, що для реконструкції цього періоду життя А. Г. Готалова-Готліба можуть широко використовуватися не тільки мемуари відомого письменника В. Каверіна, але і найбільш відомий його роман «Два капітана», в якому педагог послужив прототипом одного з головних героїв. Після переїзду до Одеси А. Г. Готалов-Готліб швидко знаходить себе за нової влади спочатку як організатор «Дитячого містечка» для безпритульних та малозабезпечених дітей, а потім як викладач вищої школи, поступивши на роботу в ІНО. Ми бачимо, що, незважаючи на те, що А. Г. Готалов-Готліб належав до покоління «старих» вчених (або в його випадку «старих» педагогів), саме революція стала тим соціальним трампліном, який дозволив йому отримати доступ до академічної кар'єри.

⁴⁵ Филимонов А. В. Псковское краеведение в 1920-1930-х гг. Раздел II. В. К. Гринкевич – первый председатель Псковского общества краеведения. URL: <http://druzhkovka-news.ru/kraevedenie-posle-revolucii/52/> (08.07.2017).

⁴⁶ Автобіографія... Л. 14, 15.

ABSTRACTS

Viktor V. Stavnyuk

Anacharsis: a Phenomenon of Hellenic Culture

A careful reading of Herodotus (Hdt. 4. 76. 5-6) and reviewing archaeological "illustrations" to him allows us to conclude about the possible historicity of Anacharsis (more precisely, what can be called "anacharsism" – the mutual perception of the Scythians and of a "collective Scythia" by the Hellenes, and, accordingly, of the Hellenes and of a "collective Hellas" by the Scythians). But they do not confirm the "knowledge" of Anacharsis in Scythian society (for all the conventionality of the term), and they do not confirm its inclusion in the circle of stable symbols of the historical memory of the Scythians. Herodotus in Olbia, he only clarifies some details known to him in at least one version of the stories of the Scythian sage; Greek stories, from which begins since then the continuous ancient tradition of Anacharsis, the Scythian sage, as a phenomenon of Hellenic, but not Scythian culture.

Oleksandr B. Holovko

The Cumans under conditions of the Mongol expansion of the first half of 13th century

Article follows the different survival strategies of the Cuman people in the middle of 13th cent. Covering the whole steppe region of the Eastern Europe and Western Asia Cuman tribes became major object of the Mongol conquest, where thrown as refugees in the internal conflicts in Hungarian kingdom, appeared as warriors and slaves in the armies of Khorezm-shah, and as Mamelukes in Egypt.

Malcolm Mercer

The Medieval Armoury at the Tower of London

Since it was first built the Tower of London has represented the power of the kings of England. During the 14th and 15th centuries it held an impressive armoury which equipped English armies at home and abroad. This article examines how that armoury developed and just what it held within its stores.

Oleg M. Lugovyi

Byzantine and Polish-Lithuanian church union propositions at the Council of Constance

The article concentrates on the idea of reuniting Western and Eastern churches being used by emperor Manuel II Palaiologos and, separately, by Polish king Władysław II Jagiełło and the Grand Duke Vytautas of Lithuania through their representatives at the Council of Constance, 1414–1418 (Nicholas Eudaimonioioannes, Andreas and Theodoros Chrysoberges, Andreas Lascaris of Poznań, Gregory Tsamblak). It is justified that Byzantine and Polish-Lithuanian policy considered church union not as their aim *per se*, but utilized it as instrument in achievement of much more urgent political needs. Ukrainian translations of series of speeches and letters on the matter are applied to the publication.

Iryna V. Nemchenko

Robert Filmer and his treatise «Patriarcha»

The treatise was written by Sir Robert Filmer (1588–1653) probably in the beginning of the English Civil War of the mid-17th century and published only in 1680. «Patriarcha» played a great role in the ideological confrontation on the eve of the Glorious Revolution. Here the first Ukrainian translation of the treatise (Parts I-II) is proposed.

Pavlo M. Totskyi

Sacralization of the royal sovereignty in France, 17th–18th cent.: it's substance and components

The development of French absolutism became a classic model for the whole feudal Europe. Sacralization of the institute of monarchy was one of it's main attribute. Thus sovereignty was perceived in the state ideology and in the popular mentality through the prism of the image of royal sacral person. Such an order held true down to the French Revolution.

Pavlo A. Maiboroda

A. G. Gotalov-Gotlieb in the years of war and revolution (1914–1920)

The article is devoted to the fate of the pedagogue and scientist A.G. Gotalov-Gotlieb (1866–1960) during the war and revolution (1914–1920). The author traces how the revolution of 1917 changed the fate of the educator, who left the post of director of the Pskov gymnasium, moved to Odesa, where he was able to begin his academic career, becoming the professor at the Odesa Institute of Public Education.

Відомості про авторів

Ставнюк Віктор Володимирович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7566-0770>

Головко Олександр Борисович, доктор історичних наук, академік АН вищої школи України (м.Київ)

Д-р Малкольм Мерсер, куратор Королівського музею озброєнь та витворів мистецтва Лондонського Тауеру.

Dr Malcolm Mercer, Curator of Royal Armouries and Art at the Tower of London

Луговий Олег Михайлович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Нємченко Ірина Вікторівна, кандидат історичних наук, керівник Центру антикознавства та медієвістики, доцент кафедри всесвітньої історії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Тоцький Павло Микитович, старший викладач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова у 1995–2017 р.

Майборода Павло Андрійович, випускник кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, старший викладач у 2013-2016 рр.

Зміст

Від редактора.....	3
Ставнюк В. В. Анахарсіс: феномен еллінської культури.....	4
Головко О. Б. Половці в умовах монгольської експансії першої половини XIII ст.....	14
Mercer M. The Medieval Armoury at the Tower of London.....	24
Луговий О.М. Унійні пропозиції Візантії та Польсько- Литовської держави на Констанцькому соборі.....	46
Нємченко І. В. Роберт Філмер та його трактат «Патріарх».....	67
Тоцький П. М. Сакралізація королівського суверенітету у Франції XVII–XVIII ст.: сутність і складові.....	88
Майборода П. А. А. Г. Готалов-Готліб в роки війни і революції (1914–1920).....	97
Abstracts.....	110
Відомості про авторів.....	113